

१५६

म. अं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र. २१५६

REFBK-0016591

कादंबरीकार

पु. २१

2988

1000

2000

6663

2013149

गणेश मंदिर, राणेश्वर, राणेश्वर.

प्रकाशक :

न. शं. कुलकर्णी,
जयन्त आणि कंपनी,
स. नं. ७२० चा २०,
नवी पेठ, पुणे नं. ९.

☆ ☆ ☆

सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन
चित्रकार : श्री. व्ही. एस्. पाथरकर

☆ ☆ ☆

प्रथमावृत्ति : सन १९५२
द्वितीयावृत्ति : सन १९६८

☆ ☆ ☆

शुक्रवार दिनांक : २६ जानेवारी १९६८
पौष वद्य : १२ प्रजासत्ताकदिन शके १८८९

☆ ☆ ☆

मुद्रक :

न. शं. कुलकर्णी,
टीचर्स प्रिंटिंग प्रेस,
स. नं. ७२० चा २०,
नवी पेठ, पुणे नं. ९.

म नो ग त

‘ मराठी असे आमुची मायबोली ’ असे आपण उंच स्वरांत गातो-आणि तें खरेंच आहे. जशी मातृभूमि तशीच मातृभाषा. दोघीहि सारख्याच पूज्य, सारख्याच अभिमानार्ह. पण मातृभूमीचें स्वरूप आपण आपल्या डोळ्यांनीं कधीं पाहिलें आहे ? आपल्या राष्ट्राच्या किती अंगांचें प्रत्यक्ष दर्शन आपण घेतलें आहे ? त्या ‘ सुजला-सुफला ’ भारतभूमीच्या चरणांवर आपण किती वेळां लोळलों आहों ? तीच अनास्था, तीच उपेक्षा, तेंच अज्ञान आपणां बहुतेकांचें मातृभाषेच्या बाबतींतहि नसतें काय ?

मराठीच्या आरंभापासूनचा इतिहास आपल्याला कितीसा माहीत असतो ? निदान प्रमुख लेखक व ठळक कवि यांची तोंडओळख तरी आपल्या-पैकीं-सुशिक्षितांपैकीं-पदवीधरांपैकींहि-किती जणांस कितीशी असते ? मराठी साहित्याची धनदौलत कोणती व किती आहे याचा स्थूल परिचय तरी आपल्याला असावयास नको काय ? थोरथोर ग्रंथकारांच्या अक्षरकृति-निदान त्यांतील सारभूत वचनें तरी-आपल्या स्मृतींत घोळलीं जावयास नकोत काय ?-आपल्या जिव्हेवर खेळलीं जावयास नकोत काय ?

या दोन्ही मातांकडे आपलें आजवर दुर्लक्ष झालें, याचें मुख्य कारण म्हणजे आपलें पारतंत्र्य. इंग्लंड देशाचा व इंग्रजी भाषेचा पगडा आपल्या साऱ्या जीवनालाच झाकोळून टाकीत होता. सुदैव असें कीं, आतां पारतंत्र्याचा तो अंधार पार नाहीसा झाला आहे. पूर्ण स्वातंत्र्याची किरणें राष्ट्राच्या सर्वांगावर नाचत आहेत. मातृभाषेला प्राथमिक शिक्षणापासून अंतिम पदवीपर्यंत सर्वत्र संचार करण्याचें स्वातंत्र्य लाभलेलें आहे. शिक्षणाच्या साद्यंत अभ्यासक्रमांत मराठीला मानाचें स्थान मिळालेलें आहे. शिक्षणाचें माध्यम होण्याचा तिचा नैसर्गिक हक्कहि तिला सर्वत्र सत्वर प्राप्त होईल अशी सुचिन्हेंहि दिसत आहेत.

शाळांत व महाविद्यालयांत मराठीचा मूलग्राही व व्यापक अभ्यासक्रम आंखून दिला जातो. परीक्षेंत विद्यार्थ्यांकडूनहि मोठमोठ्या अपेक्षा केल्या जातात. पण त्याला पोषक अशी पुस्तके आहेत कोठें ? थेट महानुभावापासून आजच्या लेखकांपर्यंत मराठी वाङ्मयाची वाढ कशी झाली, याचें साधार ज्ञान देणारे ग्रंथ किती आहेत ? श्री. वि. ल. भावे यांचें ' महाराष्ट्र-सारस्वत ' किंवा श्री. ल. रा. पांगारकर यांचा ' मराठी वाङ्मयाचा इतिहास ' हे ग्रंथ मोठ्या तोलामोलाचे आहेत हें निर्विवाद, पण त्यांच्या ग्रंथांची अखेर स्वराज्याच्या समाप्तीपार्शीच झालेली आहे. पुढच्या काळाला तसे प्रकाशमान लेखक केव्हां लाभणार ? साहित्यपरिषदेच्या इतिहासास आतां कोठें प्रारंभ झाला आहे. तो पूर्ण होण्यास अवधि आहे. तोंवर ही छोटीशी पणती लावण्यास मी पुढें झालों आहे.

आरंभापासून अद्ययावत् अशा मराठी साहित्याचा परिचय मूलाधारासह करून देण्याचा विचार माझ्या मनांत बराच काळ घोळत होता. पण ' उत्पद्यन्ते विलीयन्ते लेखकानां मनोरथाः ' अशी स्थिति प्रकाशकाचे अभावी होते. सध्यांचा काल प्रकाशनास प्रतिकूल-त्यांतहि अशा ग्रंथांच्या प्रकाशनास तर अधिकच बिकट. पण ' मेसर्स जयंत आणि कंपनी 'चे श्री. कुलकर्णी यांनी दूरदृष्टि ठेवली व हिंमत धरली; म्हणून ही माला लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों. तिचें हें पांचवें पुष्प महाराष्ट्र-शारदेच्या चरणीं मी नम्रभावानें अर्पण करतो.

या मालेची योजना अशी की, महाराष्ट्रभाषेचे प्रतिनिधि असे ठळक-ठळक ग्रंथकार निवडावयाचे आणि आधीं त्यांचें थोडक्यांत चरित्र देऊन त्यांच्या साहित्याचें गुण-ग्रहण करावयाचें. त्या गुणांचें द्योतक असे प्रत्यक्ष त्या ग्रंथकाराचे छोटेछोटे वेचेहि, जरूरीपुरते, मधूनमधून द्यावयाचे. अशा रीतीनें पांच संतकर्वींचा परिचय आधारासहित करून देणारें पहिलें पुस्तक निघालें. तशाच पद्धतीनें निबंधकार, कादंबरीकार, नाटककार, लघुकथाकार, लघुनिबंधकार, विनोदकार, आधुनिक कवि इत्यादींचाहि परिचय एकएका-जरूर तर दोनदोन-पुस्तकांत करून दिला जाईल. सुमारें साठ प्रमुख लेखकांच्या कृतींचा आस्वाद अशा बारा पुष्पांतून देण्यांत येईल. त्या बारा पुष्पांच्या सेवनानें मराठी साहित्याचें आरंभापासून आतांपर्यंतचें स्वरूप स्थूलमानानें तरी समजून यावें अशी माझी अपेक्षा आहे.

एकूण साठ सरस्वती-पुत्रांचा सत्कार या बारा पुष्पांच्या मालेनें मी करणार असलों, तरी ज्यांचा समावेश मी तीत करूं शकलों नाहीं अशा थोर थोर साहित्यिकांच्या रांगा माझ्या डोळ्यांपुढें दिसत आहेत. ते शारदा-भक्त मजवर डोळे वटारणार नाहींत, अशी मी उमेद बाळगतों. कारण ते माझी अपात्रता व परिस्थितीची मर्यादा जाणण्याइतके सुजाण व उदार आहेत. शक्य होईल तेव्हां त्या सर्वांसाठीं ताटपाट मांडण्याची माझी उभारी आहे. संकल्प सहस्रभोजनाचा आहे, सिद्धता आज तरी साठांचीच आहे.

ज्या वाग्भटांना मी आंवतणें दिलीं, त्यांनाहि मी पूर्ण संतुष्ट कोठें करूं शकलों ? सहस्रावधि ओव्या व अभंग रचणाऱ्या संतकवींचा साक्षात्कार अवध्या वीस पानांत मला कसा करून देतां येणार ? बारा हजारांहून अधिक पृष्ठांचें वाङ्मय रचणारे साहित्य-सम्राट मराठीच्या राज्यांत अनेक झाले; त्यांचीं हीं केवळ 'क्षण-चित्रे' (स्नॅपशॉट्स) होत; पण मूळ वस्तूची यथार्थ कल्पना देण्यास तीं समर्थ ठरतील असा विश्वास मला वाटतो.

माध्यमिक विद्यालयांतील आठवी, नववी व दहावी या यत्तांतील विद्यार्थ्यांचें जीवन म्हणजे मूर्तिमंत महत्त्वाकांक्षा. आपले मित्र, आपला देश, आपला धर्म, आपलें ध्येय यांचीं मनोरम काल्पनिक दृश्ये मनासमोर उभीं करून हे विद्यार्थी आपल्या या उदात्त-भव्य कल्पना-सृष्टींत रममाण होत असतात. जीवनाच्या या सुवर्णकाळांत मराठी भाषेतील साधुसंत व इतर प्रमुख साहित्यिक यांची ओळख होणें अत्यंत महत्त्वाचें आहे.

या पुस्तकांत ग्रंथकारांचें समालोचन व गुण-दोष-विवेचनहि यथावसर केलेलें असल्यानें महाविद्यालयांतील त्यांच्या 'थोरल्या भावंडांनाहि' हीं पुस्तकें उपयुक्त वाटतील अशी आशा मी धरतों. पंधरा वर्षांनीं कां होईना, पण दुसऱ्या आवृत्तीचा योग या पुस्तकास लाभला ही त्यांच्या उपयुक्ततेची मी पावतीच समजतों.

महात्मा कार्यालय, पुणे २ }
दिनांक : २६-१-१९६८ }

— दा. न. शिखरे

धन्यवाद

‘ ‘ कादंबरीकार पुस्तक दुसरें, ’ ’ या पुस्तकांतील सर्व चित्रें नवीन काढून त्यांचे ठसे वापरले आहेत. या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ति काढण्याचा सुयोग आणून दिल्याबद्दल मराठी वाचकांना धन्यवाद !

दिनांक : २६-१-१९६८

— प्र का श क

मराठीचे पंचप्राण
साहित्यमाळा

लेखक

श्री. दा. न. शिखरे,
एम. ए.

- ☆ संत-कवि
- ☆ निबंधकार पु. १ लें
- ☆ निबंधकार पु. २ रें
- ☆ कादंबरीकार पु. १ लें
- ☆ कादंबरीकार पु. २ रें
- ☆ नाटककार पु. १ लें
- ☆ नाटककार पु. २ रें
- ☆ लघुकथाकार
- ☆ लघुनिबंधकार
- ☆ विनोदकार
- ☆ आधुनिक कवि पु. १ लें
- ☆ आधुनिक कवि पु. २ रें

अनुक्रम

१. वि. स. खांडेकर	...	९- २९
२. ग. त्र्यं. माडखोलकर	...	३०- ५३
३. साने गुरुजी	...	५४- ८२
४. ज्ञानकोशकार केतकर	...	८३- ९६
५. र. वा. दिघे	...	९७-११०

दिवाळींतील दारूकाम पाहतांना मुलांना केवढी मौज वाटते ! तसाच विस्मयाचा आनंद खांडेकर आपल्या वाचकांना देतात. फटाक्यांचे सर उडत जावेत, त्याप्रमाणे त्यांच्या कोट्यांमागून कोट्या फुटत जातात. चंद्रज्योतीचा प्रकाश पाहणाऱ्यांचे डोळे दिपवितो; तशा चकित करणाऱ्या उपमांमागून उपमा खांडेकर पेटवीत जातात. आणि भुईनळ्यावर ठिणगी पडतांच त्यांतून जोराने व वेगाने रुपेरी-सोनेरी फुले आकाशांत उंचउंच उडत जातात ना ? तशीच खांडेकरांची तेजःपुंज कल्पकता उसळून उठते. पानापानाला— किंबहुना वाक्यावाक्याला—वाचकाने चकित व्हावे, आनंदित व्हावे, उन्नत व्हावे—अशा तेजस्वी, सुंदर व उदात्त कल्पना खांडेकरांच्या वाङ्मयांत ओतप्रोत भरलेल्या आहेत.

कल्पकतेचे कुबेर

कोंकणांत पावसाच्या सरीमागून सरी येतात; तशा खांडेकरांच्या डोक्यांत कल्पनेमागून कल्पना ओसंडत असतात. इंग्रजी किंवा संस्कृत ग्रंथ वाचून-वाचून, त्यांतील उपमा-उत्प्रेक्षा आठवून-आठवून आपले लेखन सजविणारे ते कष्ट-कवि नाहीत. जमीन फोडून ऊन पाण्याचीं कारंजीं जशीं उंच उंच उडत असतात, तसे खांडेकरांच्या हृदयांत कल्पकतेचे फवारे सहजगत्या बाहेर पडतात. त्यांचे लेख वाचणेच काय, पण त्यांचे संभाषण ऐकणे म्हणजे-सुद्धां समुद्राच्या लाटांचा खेळ पाहण्यासारखेच आहे. रेशमी रेंतीवर बसून

समुद्राच्या फेसाळ लाटांची अखंड क्रीडा घटकान्-घटका एखादा रसिक जसा पाहात असतो, तसा तरुण वाचक खांडेकरांच्या लेखन-भाषणांतील अकुण्ठित कोटीवाजपणा पाहून आश्चर्याने थक्क होतो. उपमा-उत्प्रेक्षा इत्यादि अलंकारांची लयलूट त्यांच्या वाङ्मय-सृष्टीत आहे. खरोखर ते कल्पकतेचे कुबेर आहेत; तसेच ते आहेत कोट्यधीशहि !

कोल्हटकरांचा वारस

“ कोल्हटकरांच्या गादीचा वारस आहे हा ! ” अशी प्रशंसा खांडेकरांची १९१५ साली केली. कोणी केली ही प्रशंसा ? आणि कोणाजवळ ? मराठी नाट्यकलेचा राजहंस बनलेले बालगंधर्व यांच्यापार्शी नाट्याचार्य गडकरी यांनी खांडेकरांबद्दल हे उद्गार काढले. पुढे पुढे तर खुद्द विनोदाचार्य श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरच सांगत, “ हा माझा दत्तक मुलगा आहे. ” या कल्पनासृष्टीप्रमाणे सत्यसृष्टीतहि दत्तक जाण्याचा योग खांडेकरांना लाभला. त्यांचे मूळचे नांव गणेश व वडिलांचे नांव आत्माराम. वडील सांगली संस्थानांत मुनसफ होते. ते १९११ साली वारले. खांडेकरांच्या कुटुंबाला खडतर दिवस आले. १९१६ साली कोंकणांतील एका जमिनदार चुलत्याने खांडेकरांना दत्तक घेतले. त्यामुळे ‘ गणेश आत्माराम ’चा ‘ विष्णु सखाराम ’ झाला.

वाङ्मयाचा नाद

खांडेकरांचा जन्म सांगली येथे ता. १९ जानेवारी १८९८ रोजी झाला. मराठी व इंग्रजी शिक्षण तेथेच झाले. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपासून ते शिष्यवृत्ति मिळवीत गेले. १९१३ साली ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले-आणि तेहि मुंबई विद्यापीठाच्या हजारों विद्यार्थ्यांत आठवा क्रमांक कमावून. शाळेच्या ‘ चिमण्या जगाती ’ल क्रमिक पुस्तकांची बांधली शिदोरी घेऊनच खांडेकर थांबले नाहीत, त्यांनी इतर वाचन मनसोक्त केले. हरिभाऊंची ‘ उषःकाल ’ कादंबरी त्यांनी एका रात्रीत वाचून संपविली; देवलांचे ‘ शारदा ’ नाटक तर तोंडपाठच केले. तसेच कोल्हटकरांचे विनोदी वाङ्मय ‘ सुदाम्याचे पोहे ’ ते मोठ्या चवीने सेवन करीत. कोल्हटकरांचे ‘ वधूपरीक्षा ’ नाटक पाहण्यासाठी खांडेकर सांगलीहून मिरजेस पायी चालत गेले. मराठीतील इतर ग्रंथांचेहि वाचन ते आवडीने करीत. नाटक-कादंबऱ्यांत तर ते रंगून जात.

उच्च शिक्षणाला पायबंद

मॅट्रिक झाल्यावर खांडेकर पुण्यास आले आणि फर्ग्युसन कॉलेजांत दाखल झाले. त्यांना एक शिष्यवृत्ति मिळाली होती. पण पुण्याची राहणी, कॉलेजची फी, यांचा खर्च कसा भागणार ? दोन शिकवण्या त्यांनी धरल्या. तरी पैशाची ओढाताण चालूच होती. दत्तक-विधानानंतर ती थांबेल अशी खांडेकरांना आशा होती. सरस्वतीप्रमाणे लक्ष्मीचाहि वरदहस्त आपल्या मस्तकावरून फिरू लागेल असे मनोराज्य ते करीत होते. पण ते धुळीस मिळाले. दत्तक घराण्यांतून त्यांच्या शिक्षणाला आर्थिक मदत तर कांहीं मिळाली नाहीच, पण उलट त्यांचे मानसिक स्वास्थ्य मात्र हिरावले गेले. दत्तक वडिलांचा स्वभाव खांडेकरांच्या-पेक्षां अगदीच निराळा होता. त्यामुळे त्या दोघांत खटके उडू लागले. सावंत-वाडीला दोनतीन वर्षे खांडेकरांना काढावी लागली.

आधिभौतिक ताप

हा काळ केवळ काळजी करण्यांत गेला. तेथे त्यांच्या पाठीस मलेरिया लागला. गरिबी पांचवीला पूजलेलीच होती. त्यांत भर दत्तक घराण्याच्या कटकटीची, आणि आतां तिला साथ मिळाली रोगाची ! शरीराच्या त्वचेप्रमाणे रूग्णावस्था खांडेकरांना यापुढे कायमची चिकटली. ताप असणे ही जणू त्यांची 'प्रकृती'च ठरली. आपल्या विनोदी स्वभावाने ते म्हणतात, "माझ्या आतां-पर्यंतच्या तापाच्या अंशांची संख्या मोजावयाची झाली, तर ती शेंकड्यांनी-हजारानीं मोजतां येणार नाही—लाखांनीच मोजावी लागेल." दारिद्र्य व रोग या ऐरण-घणांच्या तावडींत सांपडलेल्या त्यांच्या बुद्धींतून कल्पनेच्या ठिणग्या मात्र सतत उडत असत. जणू तापाने त्यांची प्रतिभा तापतच जाते. गरिबीची छळणूक किंवा रोगांची गांजणूक यांची काळी छाया त्यांच्या लेखनावर कोठेच पडलेली आढळत नाही हे विशेष. उलट त्यांची बुद्धि फुलपांखराप्रमाणे स्वच्छंदाने उड्या मारीत आहे, झऱ्याप्रमाणे वागडत आहे व नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहे. त्यांची सारी वाङ्मय-सृष्टि हंसतमुख आहे.

जीवनासाठी कला

खांडेकरांचे वाङ्मय म्हणजे एक दुमदार अष्टकोनी बंगलाच होय. लघुकथा, रूपक-कथा, कविता, टीका, लघु-निबंध, कादंबरी, नाटक व पटकथा हे आठ

पैलू त्यांच्या साहित्याला पडलेले आहेत. सुमारे पस्तीस वर्षांत या आठी क्षेत्रांत त्यांनी विपुल लेखन केले आणि कमीअधिक प्रमाणांत पण चांगले यश कमावले. त्यामुळे त्यांच्याविषयी नुसते प्रेमच नव्हे तर आदरहि महाराष्ट्रीय वाचकांना वाटतो. त्यांचे कोणतेहि लिखाण सदाभिरुचीला दुखविणारे नाही किंवा नीतीची लक्ष्मण-रेषा ओलांडणारे नाही. उलट, त्यागाचे, समाजसेवेचे, देशभक्तीचे उदात्त विचारच त्यांच्या मधुर रसवंतीतून वाहात असतात; किंबहुना असेहि म्हणता येईल की, कला व जीवन यांचा सुंदर मेळ खांडेकरांनी घातला आहे. कांहीं ललित-लेखकांमध्ये कलेला उघाण भरती आलेली दिसते; पण बोधाच्या नावाने रखरखीत वाळवंट !-त्यावर नीति व सदाभिरुचि मासोळ्याप्रमाणे तडफडत असावयाच्या. उलट, ललित वाङ्मयांतून प्रचाराचेच नगारे बडविणारे कांहीं लेखक आहेत; पण त्यांच्यापाशी कला इतकी थोडी असते की, त्यामुळे त्यांच्या लेखनाला 'ललित' हे विशेषण लावणे कठीण जाते. खांडेकरांच्या लेखनांत नीतियुक्त व हेतुमूलक कलेचा रम्य विलास पाहावयास सांपडतो.

इतका प्रतिभासंपन्न प्रचारक मराठीमध्ये हरिभाऊ आपट्यांनंतर दुसरा कोणी झालेला दिसत नाही. त्यांनी आतांपर्यंत सुमारे २० लघुकथा-संग्रह प्रसिद्ध केले, १०० लघु-निबंध लिहिले, २५ कादंबऱ्या रचल्या, ६ नाटके रंगविली, ५० रूपक-कथा चितारल्या आणि टीकालेख तर २००-३०० लिहिले. आणि हे सारे निरामय, निर्मल व प्रसन्न वाङ्मय त्यांनी निर्माण केले, ते मानसिक, शारीरिक किंवा आर्थिक स्वास्थ्य बिल्कूल नसतांना. उलट गरिबीशी, रोगाशी, प्रतिवादीशी झगडत असतांनाच त्यांनी ही साहित्याची सुरंगी व सुगंधी बाग फुलविली.

शाळेंतील कार्य

चरितार्थ चालविण्यासाठी खांडेकरांनी शिक्षकाचा पेशा पत्करला. १९२० साली कोंकणातील शिरोडे येथील इंग्रजी शाळा त्यांनी चालवावयास घेतली. शाळेंत विद्यार्थी किती होते? तर ५०-६०. आणि शाळेचे प्रमुख म्हणून खांडेकरांना पगार किती? तर २० रुपये. 'उल्का' कादंबरीत भाऊसाहेबांच्या थोर मनाचे जे चित्र खांडेकरांनी रेखाटले आहे, ते बऱ्याच ठिकाणी खुद्द त्यांचेच आहे असे वाटते. कांहीं गांवकऱ्यांचाहि त्रास त्या शाळेला सोसावा

लागला. तथापि खांडेकरांनी आपल्या चिकाटीने त्या शाळेचा विकास केला. घरांत भांड्यांच्याऐवजी गाडगी व कंदिलाच्या ऐवजी दौत वापरून दारिद्र्याचे विष खांडेकर पचवीत होते पण शाळेंत विद्यार्थ्यांना ज्ञानामृत देत होते. पुढें त्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांची संख्या दोनशेंवर गेली.

लेखनाचे अंकुर

खांडेकरांच्या लेखनाचा प्रारंभ वयाच्या सोळाव्या वर्षी झाला. १९१४ साली 'रमणी-रत्न' नांवाचे नाटक लिहून त्यांनी तें वासुदेवशास्त्री खरे यांना दाखविलें. १९१९ साली त्यांचा पहिला टीकालेख 'नवयुग' मासिकांत प्रसिद्ध झाला. तो कवि केशवसुतासंबंधी होता. १९२३ साली 'घर कोणाचें?' ही त्यांची पहिली गोष्ट प्रसिद्ध झाली. १९२४ साली सावंतवाडी येथें 'वैनतेय' नांवाचे साप्ताहिक निघालें. त्याच्या वाङ्मय-विभागाचे संपादक खांडेकर होते. त्या निमित्तानें विनोदी व टीकापर लेख त्यांनी बरेच लिहिले. १९२५ सालापासून लघुकथा लिहिण्यास त्यांनी नियमितपणें सुरुवात केली. 'रत्नाकर' मासिकांत त्यांच्या कथा प्रसिद्ध होऊन रसिक विद्वानांच्या प्रशंसेस पात्र झाल्या. 'कोल्हटकरांची नाटके' हा त्यांचा विस्तृत टीका-लेख 'मनोरंजन' मासिकाच्या पांच अंकांत प्रसिद्ध झाला. सौभाग्य-लक्ष्मी, त्रिदल, इत्यादि पुस्तकांच्या सडेतोड परीक्षणामुळें त्यांची कीर्ति 'निर्भीड टीकाकार' म्हणून झाली. १९२८ साली त्यांनी 'रंकाचें राज्य' नांवाचे नाटक चार दिवसांत लिहून काढलें. याशिवाय आणखी पांच नाटकेहि त्यांनी लिहिलीं. कविताहि बऱ्याच रचल्या.

चौफेर आपत्ति

'हृदयाची हांक' या नांवाची त्यांची पहिली कादंबरी १९३० साली प्रसिद्ध झाली. आणि पहिली पटकथा १९३६ साली त्यांनी लिहिली. 'छाया' या बोलपटाची ती कथा बक्षिसाला पात्र ठरली. गडकरी व आगरकर यांचे चरित्र-ग्रंथहि त्यांनी लिहिले. लेखनाच्या या चौफेर उत्कर्षाचे वेळीच त्यांच्या आपत्तीत भर पडली. १९२८ साली सांगली येथें कृष्णा नदीच्या कांठीं त्यांना सर्पदंश झाला, १९३३ साली तर त्यांना कोंकणांतील फुरसेंच चावलें. या दंशांतून ते वांचले, पण नळराजाप्रमाणें त्यांच्या शरीरावर विकृति

पसरली. रोग, गरिबी, खटले व दंश या चोहोंबाजूनी पेटलेल्या संकटांच्या वणव्यांतहि खांडेकरांच्या कल्पनेचीं फुलें उमलत होती— त्यांच्या रमणीय वाङ्मयाची मोहिनी महाराष्ट्रावर पडत होती.

अध्यक्षपदांच्या माळा

खांडेकरांच्या या संपन्न साहित्यसेवेचें चीज महाराष्ट्र कौतुकानें करीत होता. १९३४ सालीं बडोदा येथें भरलेल्या साहित्य-संमेलनाच्या कथा— विभागाचें अध्यक्षपद त्यांना देण्यांत आलें. पुढील वर्षीं पुणें येथें भरलेल्या 'शारदोपासक संमेलना'चें अध्यक्षस्थानहि त्यांना अर्पण करण्यांत आलें. मडगांव व मुंबई येथील प्रांतिक संमेलनांच्या अध्यक्षपदांच्या माळा त्यांच्या गळ्यांत घालण्यांत आल्या. १९४० सालीं जमखिंडी येथें भरलेल्या 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें' अध्यक्षत्व त्यांना बहाल करण्यांत आलें आणि मराठी साहित्यांतील मोठा मान त्यांना त्यांच्या पुढील वर्षीं लाभला. १९४१ सालीं सोलापूर येथें भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलना'च्या सिंहासनावर त्यांना अध्यक्षपदाचा अभिषेक करण्यांत आला. आदल्या वर्षींचें संमेलनाध्यक्ष प्रा. फडके यांनीं त्यांची त्या वेळीं मुक्तकंठानें स्तुति केली.

पहिली कादंबरी

खांडेकरांची पहिली कादंबरी १९३० च्या मार्चमध्ये प्रसिद्ध झाली. तिचें नांव 'हृदयाची हांक.' माणसाला आयुष्यांत पैशाची, सत्तेची, ज्ञानाची — अशा निरनिराळ्या हांका ऐकूं येतात. पण आपलें आयुष्य सुखाचें करावयाचें असेल, तर मनुष्यानें हृदयाच्या हांकेकडेच— म्हणजेच प्रेमभावनेकडे— लक्ष दिलें पाहिजे असा संदेश या कादंबरीनें दिला. दोन हृदये प्रेमाच्या भावनेनें जोडलीं गेलीं तरच त्यांचें जीवन सुखमय होतें— त्यांचें भोवतीं गरिबी किंवा अज्ञान कितीहि पसरलेलें असे ना कां ? झोपड्यांतील अडाणी खेडुतांच्या संसारांतहि जो आनंद खेळत असतो, तो कैक राजवाड्यांत नांदणाऱ्या विद्वानांचें कुटुंबांत सांपडत नाहीं, त्याचें कारण हेंच. हें तत्त्व स्पष्ट करण्यासाठीं खांडेकरांनीं तीन तरुण जोडपीं निवडलेलीं आहेत. त्यांच्या जीवनाचे धागेदोरे गुंफण्यासाठीं खून, अपघात, विषप्रयोग इत्यादि रोमांचकारक प्रसंगांच्या गांठीहि दिलेल्या आहेत. पण साऱ्या पात्रांच्या मुखांतून एकटे एक खांडेकरच

बोलत आहेत असें वाटावे, अशी एकसुरी व कृत्रिम भाषाशैली या कादंबरीची आहे. त्यांतच व्याख्यानबाजीच्या वावटळी उठलेल्या आहेत. त्यामुळे या कादंबरीला पहिलेपणाशिवाय दुसरें फारसें महत्त्व नाही.

आत्मचरित्राचा अंश

यानंतर चार महिन्यांनी 'कांचनमृग' ही खांडेकरांची दुसरी कादंबरी प्रसिद्ध झाली. आपल्या काव्यमय कल्पनांनी ही कादंबरी नटविण्याचा प्रयत्न खांडेकरांनी केला आहे. तिच्यांत जिव्हाळाहि भरपूर आहे. किंबहुना खांडेकरांच्या आत्मचरित्राचा हा एक खंडच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. एम्. ए. झालेला सुधाकर प्रोफेसरी झिडकारून खेड्यांत शाळा काढतो व राष्ट्रसेवेचा प्रारंभ करतो, हें मुख्य सूत्र या कादंबरीचें आहे. खुद्द खांडेकरांनी शिरोड्यास शाळा चालवावयास घेतली आणि त्या सर्वांचें प्रतिबिंब या कादंबरींत स्वच्छ उमटलेलें दिसतें. गांवगुंडीचा इतका कट्टा अनुभव सुधाकरला येतो की, त्याला कांहीं काळ चोहोंकडे निराशा वाटूं लागते. पण 'खरा शिक्षक म्हणजे उत्कृष्ट मूर्तिकार. दगडांतून देव निर्माण करण्याचें कौशल्य साध्य करण्याकडे त्याचें सारें लक्ष असलें पाहिजे.' हा विचारच सुधाकरांच्या मनांत स्थिरावतो.

सामाजिक सुधारणा

या ग्रामसेवेबरोबरच विधवांच्या उद्धाराचा विषयहि खांडेकरांनी या कादंबरींत ठळकपणें रंगविला आहे. 'पण लक्षांत कोण घेतो' प्रमाणेंच तरुण विधवेचें केशवपन हा याहि कादंबरीचा उत्कर्ष-बिंदु आहे. केशवपनाची सुधेवर सक्ती होणार त्या क्षणापासूनच कथानकांत क्रांति होते आणि सुधेचा सुधाकराशी पुनर्विवाह होतो, असें दाखविलें आहे. सुधेचा सासरा सदानंद संन्यासी होऊन मधून मधून प्रगट होतो, आणि सत्पक्षाला साहाय्य करतो, या कथानकाचें कलम मुख्य कथानकावर करून खांडेकरांनी अद्भुत रसहि खेळविला आहे.

स्वकीय संस्कृतीचें वातावरण

हरिभाऊंप्रमाणेंच नव्यानव्या म्हणीहि या कादंबरींत खांडेकरांनी पुष्कळच पेरलेल्या आहेत. 'बायकांची हांव म्हणजे कागदाची नांव,' 'जिथें पैका

तेथें धोका', 'रावणारांना धत्तुरा, इतरांना मानाचा तुरा', 'लॉटरीत घातला रुपाया, कीं मनांत घाली बंगल्याचा पाया', अशा म्हणी विखुरलेल्या आहेत. त्यांनीं कोंकणचें प्रादेशिक वातावरण बऱ्याच ठिकाणीं निर्मिलेलें आहे. स्वकीय संस्कृतीचें स्मरण करून देणारे पौराणिक दाखलेहि पुष्कळ ठिकाणीं दिलेले आहेत. त्यामुळे वाचकाला आपलेपणा वाटतो. मूळ कादंबरीचें नांवच पौराणिक कथांतून निघालेलें आहे. त्याचा आशय व्यक्त करतांना खांडेकर म्हणतात, "रावणानें सीतेचें हरण करण्याकरितां मारीच राक्षसाला कांचन-मृगाचं रूप देऊन पाठविलं. त्या कांचनमृगाला सीता भुलली; आणि रामाला मुकली. आपणां सर्वांच्या आयुष्यांत अशीच फसगत होत असते. लहानपणीं आळस भुलवितो, तारुण्यांत रूप आणि पैसा यांची भूल पडते, म्हातारपणीं दगडाच्या देवांना संतुष्ट केलं कीं, सर्व पापं धुऊन निघालीं असं मनुष्याला वाटूं लागतं. पण खरं सुख आळसांत नसून उद्योगानं संपादन केलेल्या विद्येंत आहे, नवरावायकोच्या रूपांत नसून त्यांच्या एकमेकांसाठीं तळमळणाऱ्या हृदयांत आहे, पैशांत नसून परोपकारांत आहे, दगडी देवांच्या पूजेंत नसून देवमाणसांना त्यांच्या कार्यांत साहाय्य करण्यांत आहे."

रमणीय सुभाषितें

उपमा व सुभाषितें हे तर खांडेकरांच्या लेखणीचे श्वासोच्छ्वासच होत. 'रातांधळ्याला जसें उजाडल्यावाचून दिसत नाही, त्याप्रमाणें रागानें अंधळ्या झालेल्या माणसाचा राग ओसरल्यावरच त्यांच्याशीं युक्तिवाद करतां येतो.' किंवा 'ऊन पाणी थोडेसें निवल्यावरच पिता येतें, हें ओळखून त्यांनीं मुलाला कोणतेहि प्रश्न विचारले नाहीत.' अथवा 'कळीतला सुगंध वायु घेऊन जातो, पण तिचा भार वेलीला सोसावा लागतो. परके लोक आणि आक्षेप यांच्यांतहि हाच फरक आहे.' अगर 'पांखराला पंखांचा आणि नवऱ्याला बायकोचा भार होत नाही.' तसेंच 'पांखरांची चपलता, प्रातःकालची सौम्य उज्ज्वलता, निर्झराचा खळखळाट, यांचा त्रिवेणी संगम मुलामध्यें दिसतो.' अशीं वाक्यां-मागून वाक्यें पानापानांवर आढळतात. तीं सुभाषितांप्रमाणें सुंदर व अर्थपूर्ण असतात. अशाच धाग्यादोन्यांनीं कादंबरीचा सारा पट विणलेला आहे. मात्र, त्यामुळे कांहीं वेळा वाचकांचें लक्ष अर्थापेक्षां किंवा भावनेपेक्षां या वरपांगी

शब्दलीलेवरच खिळून राहते. 'दीर व कीर' अशा क्लिष्ट कोट्याहि काचित आढळतात. 'वातानंतर तुझे पाय धरलेच आहेत. आतां दररोज एकएक मुलीचा बाप येऊन ते धरणार.' अशी 'पाय धरणे' या शब्दावर कोटी सुधाकर करतो. अशी कांहीं ना कांहीं शाब्दिक चमत्कृति नसलेली वाक्ये विरळाच. एखाद्या जवाहिर्याच्या दुकानांत गेल्यावर हिरे, मोती, पांचू, माणिक, नीळ वगैरे विविध रत्ने दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणे खांडेकरांच्या लेखनांत नानाविध शब्दालंकारांचे व अर्थालंकारांचे तेज सतत डोळे दिपवीत असते. पण 'सप्तर्षीचे पुंज कानांत घालून केसांत गुरुशुक्र खोवणाऱ्या आणि चांदण्याचे शुभ्र पातळ परिधान करणाऱ्या रजनीदेवीप्रमाणे सुधा त्यांना भासली' या वर्णनावरून सामान्य वाचकांना काय बोध होणार ?

वाद-सभेचे स्वरूप

व्यक्तीचा स्वभाव-विकास किंवा रसाचा परिपोष आणि एकंदर स्वाभाविकता यांचे प्रमाण खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांत कमी असते. एक उदाहरणच द्यावयाचे तर 'कर्मयोग' या कादंबरीत हरिभाऊ आपटे यांनी कॉलेजचा अभ्यास पुरा करून घरी जाणाऱ्या नायकाचे शब्दचित्र कसे सरस रंगविले आहे ते पाहावे, आणि 'कांचनमृगांत' खांडेकरांनी तोच प्रसंग कसा रेखाटला आहे ते पाहावे. सांगलीच्या गणपति-घाटावर कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचे जे संभाषण चालते, ते एखाद्या वादविवाद सभेप्रमाणे वाटते-प्रेमळ मित्रांचा रसपूर्ण संवाद कांहीं तो नव्हे. ग्रामसेवा हीच राष्ट्रसेवा हा मंत्र ठसविण्यासाठी सुधाकर सांगतो,

“ शहरांची सुधारणा करून देशाची उन्नति करणे हा कांचनमृग आहे. खेडी सुधारतील तेव्हाच देश सुधारेल. शहरें हीं हिंदमातेचीं वस्त्रे मानलीं तर खेडी हीं तिचीं हाडे आहेत. हीं हाडे एकसारखीं झिजत असतांना नुसतीं सुंदर वस्त्रे परिधान करून तिच्या मुखावर तेज येणार नाही. ”

विधवेची दुर्दशा वर्णन करताना खांडेकर लिहितात,

“ कृपणाने पुरून ठेवलेल्या हंड्यांतील लक्ष्मीप्रमाणे तिची बुद्धि फुकट जाणार, वाळवीने खाऊन टाकलेल्या उत्कृष्ट हस्तलिखित ग्रंथाप्रमाणे हिचे प्रेमळ हृदय जगाच्या दृष्टीने असून नसल्यासारखेच होणार. ”

संस्कृतांत बाण आपल्या 'कादंबरीत' रम्य कल्पनांची सहस्रधारांची कारंजी उडवितो; तो मान मराठीत खांडेकरांकडे सहजच जातो. अचपळ कल्पनेच्या मार्गे त्यांची लेखणी धांवत सुटते.

बालकाचें वर्णन

लहान बालक म्हणजे आनंदाचें स्थान. त्याचें वर्णन खांडेकरांनीं पुढील कल्पनारम्य भाषेनें केलें आहे. "लहानशा मूर्तीत आपलें त्रिभुवन सांठलें आहे. सुधाचे दोन डोळे हेच आपले चंद्रसूर्य, सुधाचें हंसणें हेंच आपलें गंगास्नान, सुधानें मांडीवर येऊन डोकें टेकणें हेंच आपलें ऐश्वर्य, घरून जातांना अगर घरीं आल्याबरोबर ती जो नमस्कार करते तेंच आपलें साम्राज्य. प्राणांचाचून कुडीला जशी किंमत नाही, त्याप्रमाणें सुधावांचून आपल्याला हें जग म्हणजे नुसतें स्मशान होईल."

बाल-लीलांचा आनंद सुधा आपल्या कल्पना-सृष्टीत कसा घेत आहे, हें सांगतांना खांडेकर म्हणतात, "त्रिभुवनांतील साधूंचा ब्रह्मानंद बालकाचें रूप धारण करून आपल्या पोटाशीं बिलगला आहे, नंदनवनांतील सर्व पुष्पांची कांति त्या बालदेहावर विलसत आहे. देवदानवांनीं समुद्रमंथन करून काढलेलें अमृत त्या चिमण्या डोळ्यांत तुडुंब भरून वाहात आहे, गंधर्वांच्या गाण्यांना ताल धरण्याकरितां बाळ आपल्या पायांतील वाळा वाजवीत आहे, त्याच्या एका गालावर उषा व दुसऱ्या गालावर संध्या त्याचे मुके घेत बसल्यामुळें अस्फुट ओष्टांतून सूर्याची प्रभा फांकलेली दिसत आहे, 'अगबाई, बाळ प्यायला लागलें. लबाडा, कुणी रे तुला शिकविलें हें सारं? थांब गुलामा, तिकडंच सांगतें आतां हं' असें आपण म्हणत आहों, असें सुधेला वाटलें."

आईची थोरवी

आईला जसें हें बालकाचें प्रेम, तसेंच बालकालाहि आईचें ! आई हेंच त्याचें त्रिभुवन, आई हेंच त्याचें परब्रह्म, आई हेंच त्याचें सर्वस्व. त्या आईचें स्तोत्र खांडेकर पुढील शब्दांनीं गातात. "समुद्रांत अनंत रत्नें असलीं तरी मोत्याचें रक्षण त्याच्या शिंपल्यामुळेंच होत असतें, त्याप्रमाणें या जगांत कोट्यवधि बुद्धिमान माणसें असलीं तरी आपल्या फारशा न शिकलेल्या व साध्याभोळ्या आईची सर दुसऱ्या कोणालाहि येणार नाही. तिचा वरदहस्त

हेच आपलें आकाश, तिची मांडी हीच आपली पृथ्वी, तिने अंगावरून हात फिरविला कीं, अमृतानें स्नान करून आलेल्या वायूची आपल्याला आठवण होते, आपल्या डोक्यांत आगीचे डोंब उसळले असले तरी तिच्या अश्रूंच्या चार थेंबांनीं ते विझून जातात. आईच्या प्रेमापुढें त्रिभुवनांतील संपत्ति कवडी-मोलाची आहे. तिच्या हास्यांत जगांतिल सारी वत्सलता सांठलेली असते आईचें प्रेम नास्तिकालादेखील आस्तिक करील. ”

निसर्गाचीं शब्दचित्रे

कथानकाच्या चौकटीतहि खांडेकर अशा अलंकारांचीं इतकी उधळपट्टी करतात; मग जेथें निसर्गाचें वर्णन करावयाचें आहे तेथें त्यांच्या लेखणीला किती मोकळे रान सांपडत असेल ! रानाचें वर्णन करतांना ते म्हणतात, “ रानांत जिकडे पाहावें तिकडे झाडेंझुडपें होती. गाण्याची तान ऐकतांच डुलणाऱ्या रसिकाप्रमाणें वाऱ्याची झुळूक येतांच या झाडाचीं पानें हलत. जणूं काय रसिक वृक्ष टाळ्या वाजवून वायूच्या गायनाचें अभिनंदन करीत होते. एका देशाच्या निशाणाखालीं गोळा झालेल्या अठरापगड जातीप्रमाणें निर-निराळीं झाडें त्या वनभागांत खांद्याला खांदा लावून उभीं होती. मधूनच दिसणाऱ्या एखाद्या आंब्यावर हिरवे घोंस लटकलेले पाहून एकत्र खेळणाऱ्या बालकांच्या जमावाची कुणालाहि आठवण झाली असती. ”

समुद्र हा तर कवींचा लाडका विषय. त्यांच्या लाटांची अखंड क्रीडा वर्णन करतांना कोणा कवीला शीण वाटेल ? खांडेकर लिहितात, “ संध्यासमुद्रांतील विविध लहरींचें नर्तन पाहावें, कीं खोल तळ्याप्रमाणें खालीं पसरलेल्या अफाट दरीत तरंगांप्रमाणें हालणाऱ्या झाडाझुडपांच्या शेंड्याकडे पाहावें ? डावीकडे किल्ल्याच्या भव्य तटाप्रमाणें पसरलेला डोंगर सुंदर, कीं उजवीकडे समुद्राच्या भव्य लाटांप्रमाणें दिसणाऱ्या सह्याद्रीच्या निळसर रांगा अधिक सुंदर ? साऱ्या विश्वांतील वनस्पतींचें हें संमेलन पाहिल्यावर जगांत मरुभूमि आहे याच्यावर कुणाचा तरी विश्वास बसेल कां ? जिकडे पाहावें तिकडे हिरवेंगार. बालकाचें हास्य, पत्नीचा शृंगार आणि मातेचें वात्सल्य यांचा त्रिवेणीसंगम त्या सृष्टि-सौंदर्यांत प्रतिबिंबित झाला होता. आधिव्यार्धीचें माहेरघर असणारा मनुष्य-देह टाकून नवपल्लव होऊन वृक्षावर झोंके व्यावेत, वायुलहरी होऊन या

सौंदर्यसागरांत पोहत राहावें, एखादें पांखरू होऊन पानांच्या तालावर गाण्याला सुरुवात करावी, किंबहुना देहाची एवढीदेखील उपाधी न बाळगतां पश्चिमे-कडल्या तेजोरसांत विलीन व्हावें अशी इच्छा या वेळीं सुधाकरांच्या मनांत उत्पन्न झाली. ”

सौंदर्य-सागरांच्या सीमेवर

नुसता समुद्र झाला, पण एकीकडे शेतांतील पिकाचा सागर, तर दुसरीकडे समुद्रांत पाण्याचें पीक-अशा दोन सौंदर्य-सागरांच्या सीमेवर उभें राहून खांडेकर लिहितात, “ उजव्या बाजूला हिरव्यागार भातशेतीनें भरलेला मळा डुलत होता; डाव्या बाजूला तेजस्वी सूर्यकिरणांनीं नटलेला समुद्र झुलत होता. वाऱ्याच्या झुळकेसरशीं एकीकडे भाताचीं रोपें झुळझुळत, तर दुसरीकडे जललहरी सळसळत. भातांना फुटूं लागलेल्या लोंबराप्रमाणें लाटांवरला फेंस सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणाऱ्या प्रेक्षकाला रमवूं शकला असता. आळीपाळीनें या दोन सागरांकडे थोडा वेळ पाहून त्या दोघी पुढें चालूं लागल्या. समुद्राच्या सहवासानें वाळवंटहि नाचरें झालें होतें, म्हणूनच कीं काय, वाळूचे बारीक कण एकमेकांचा पाठलाग करीत हवेंत धांवत होते. लाटांची क्रीडा पाहण्याचा मोह वारुणीला अनावर झाला आणि शिवमंदिराकडे न वळतां त्या दोघीहि पाण्यांत जाऊन उभ्या राहिल्या. पाण्यांखालून झरझर नाहीशी होणारी वाळू, कड्यावरून उड्या टाकणाऱ्या लहान धवधव्याप्रमाणें दिसणाऱ्या लाटांच्या रांगा, लाटा किनाऱ्याकडे आल्या म्हणजे कुरळ्या केंसांप्रमाणें चालणारी त्यांची क्रीडा, पोलक्याच्या झालरीप्रमाणें वाटणारा त्या लाटांवरील फेंस, या सान्या गोष्टी किती वेळ पाहिल्या तरी नुकत्याच आपण पाहूं लागलों आहों असें वारुणीला वाटलें. ”

साधा पाऊस ! पण त्यावर लढाईचें रूपक खांडेकर कसें सांगोपांग चढवितात. पाहा—“ आकाशांत युद्धाचा नगारा वाजला. लगेच काळीं चिलखतें घातलेलें मेघसैनिक इकडे तिकडे फिरूं लागले. त्यांनीं रणदुंदुभि याजवून निशाण मधूनच फडकावण्याला सुरुवात केली. त्या मेघांना भिऊनच कीं काय वारा पृथ्वीवर पळत आला. प्रीतीप्रमाणें भीतीहि सांसर्गिक असल्यामुळें भयभीत वायूचा स्पर्श होतांच झाडेंही थरथर कांपूं लागलीं. आकाशाच्या

बागेंत फुललेल्या तारकापुष्पांचा मेघांनीं केव्हांच चेंदामेंदा केला होता. थोड्याच वेळांत त्यांनीं शरवृष्टि आरंभिली आणि पावसाच्या सरीवर सरी कोसळूं लागल्या. ”

अशीच अलंकारिक भाषा नायक-नायिकांपासून मोटार-ड्रायव्हर व कारखान्यांतील कामकारिणी येथपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं आहे. त्यामुळें पात्रां-तील स्वाभाविकता उणावली आहे. पण समाजाविषयी व्यापक दृष्टीनें विचार करण्याची शिकवण ही कादंबरी वाचकाला देते-आणि तीहि काव्यपूर्ण कल्पनेच्या व रसपूर्ण भावनेच्या द्वारे.

‘ उल्के ’ तील स्वभाव-लेखन

या गुणांचा विकास ‘ उल्का ’ या कादंबरींत पाहावयास सांपडतो. ‘ ध्रुवा ’-नंतर थोड्याच दिवसांनीं ही कादंबरी महाराष्ट्र रसिकांच्या हातीं पडली आणि त्यांनीं तिचें मोठें कोडकौतुकहि केलें. ‘ उल्का ’ ही एका खेड्यांतील शाळामास्तराची मुलगी. राष्ट्रसेवा करण्याच्या बुद्धीनें खेड्यांत वीस रुपयांवर शिक्षकी करणारे ध्येयवादी भाऊ, हें भाऊसाहेब खांडेकरांचेंच प्रतिबिंब आहे असें बऱ्याच ठिकाणीं वाटतें. सरस्वतीची सेवा करण्यासाठीं लक्ष्मीकडे पाठ फिरविल्यामुळें भाऊंना अनेक संकटें सोसावीं लागतात. त्यामुळें क्वचित् निराशेचे, पश्चात्तापाचे झटके त्यांना येतात. पण त्यांचा स्वभाव धीरोदात्त आहे. आत्म्याचे लग्न जनसेवेशीं लावण्याची ओढ त्यांना आहे. ते गडकऱ्यांचे मित्र आहेत. त्यांच्या कविताहि कादंबरींत मधूनमधून दिलेल्या आहेत. कांहीं रूपक-कथाहि कथासूत्रांत गोंवलेल्या आहेत. दोन-दोन, तीन-तीन पानांचीं पत्रेहि बरींच आहेत. ही कादंबरी म्हणजे उल्केचें आत्मचरित्र आहे. ‘ पण लक्षांत कोण घेतो ’ मध्यें यमुना आपली कहाणी सांगते. तशी उल्का या कादंबरींत आत्मवृत्त निवेदन करते. पण दोहोंत तफावत किती ! यमुनेची भाषा अगदीं घरगुती आणि प्रसंग अत्यंत जिव्हाळ्याचे, तर उल्केची भाषा कोटिबाज व अलंकारयुक्त आणि प्रसंग-प्रेमाच्या ठरीव ठशाचे. तथापि खांडेकरांच्या इतर कोणत्याहि कादंबरीपेक्षां उल्केतील पात्रांचें स्वभावलेखन अधिक ठसठशीत आहे. त्यामुळें तीं तीं पात्रे जिवंत वाटूं लागतात आणि त्यांच्या सुखदुःखांशीं वाचक समरस होऊं लागतो.

ध्येयवादी नायिका

उल्केचें कथानक एवढेंच कीं, तिच्यावर वसंतराव व माणिकराव हे दोघे तरुण प्रेम करतात. पण ते दोघेहि लग्न करतात दुसऱ्या मुलीशींच. प्रणय-भंगानें होरपळलेली उल्का, अखेर एका श्रीमंत विजवराच्या गळ्यांत माळ घालते. पुढें ती गरोदर असतांनाहि 'नवरेशाही व नोकरशाही' या दोघांचाहि कायदेभंग करून सहा महिने तुरुंगांत जाते. या मुख्य कथानकाच्या आजूबाजूला दुय्यम पात्रांचे कांहीं गौण प्रसंग रेखाटले आहेत.

जगांत दारिद्र्याचा समुद्र पसरला आहे याची जाणीव उल्केला हळूहळू होऊं लागली. ती चंद्रकांतानें स्पष्ट करून दिली. सगुण नांवाच्या मजुरावरून गोष्टी निघाल्या असतां "चंद्रकांतानें त्याची सर्व हकीगत सांगितली. सगुण अलीकडे आजारीच होता. घरीं पाठवायला त्याला पैसे कुठून मिळणार? भावाचें पत्र आलें, "पैसे पाठीव; नाही तर जर्नीत घर जाणार." तेंच भ्रमांत त्याच्या डोक्यांत घोळत होतें.

मला वाईट वाटलेलें पाहतांच चंद्रकांत म्हणाला, "उल्का, एक सगुण पाहून रडतेस तूं. पण सारं परळ-परळच कशाला? मुंबई, हिंदुस्थान-असल्या सगुणांनींच भरून गेलें आहे. डोळ्यांत समुद्र असला तरी आटून जाईल तो रडून रडून!"

"आणि तो आटून गेला म्हणजे वडवानल बाहेर पडेल त्यांतून!"

प्रवास-वर्णनाचें चित्र

सावंतवाडीहून वेळगांवला सारवट-गाडींतून जाण्याचा योग उल्केला आला. त्या वेळीं ती दहा वर्षांची होती. घाटांतून रात्रीचा तो प्रवास तिला फार आनंददायक वाटला. त्या प्रवासाचें वर्णन ती पुढील आल्हादक शब्दांनीं करते. "वैलांच्या गळ्यांतील घुंगुरांचा मंजुळ आवाज ऐकून कुणी तरी घंटा वाजवून देवाची पूजा करीत आहे असा भास होत होता. उजवीकडे डोंगरावर पडलेलें चांदणें पाहून तर शंकराच्या पिंडीवर दुधाचा अभिषेक होत आहे असेंच एखाद्या भाविक कवीनें म्हटलें असतें. एका बाजूला दरी धुक्याची चादर पांघरून निजली होती. मधूनच खडकांतून वाहणारे पाण्याचे ओघळ चांदण्यांत हिऱ्यासारखे चमकत असत. फुलें आणि पानें यांचा मंद अस्फुट

सुगंध वाण्याच्या झुळकेबरोबर येऊन जाई. जिवलग मित्रानें जातां जातां हळूच कानांत आनंदाची गोष्ट सांगावी तसा तो सुवास वाटे. ”

समुद्राचीं नाना रूपें

सूर्यास्त आणि तोहि समुद्रावरचा—किती सुंदर-रम्य प्रसंग ! कैक कादंबरी-काण्यांच्या कुंचल्यानें रंगविलेला. खांडेकरांची उल्का म्हणते, “ सूर्य समुद्रांत बुडायला लागला त्या वेळीं केवढी गंमत दिसली ! जणूं कांहीं समुद्राच्या पाण्यांत कुणी तरी सोन्याची घागर बुडवीत आहे. थोडा वेळ मी समुद्राच्या पाण्याशीं खेळलें. मोठ्या मोठ्या दिसणाऱ्या लाटा हंसत-खिदळत किनाऱ्याकडे येत. पहिल्यांदा त्यांची भीति वाटे. पण चंद्रज्योत पेटली कीं तिच्यांतून फुलें गळावीत त्याप्रमाणें लाट चटकन फुटे आणि जिकडे तिकडे फेंसच फेंस होई. जर लावलेल्या अस्मानी साडीसारख्या दिसणाऱ्या या समुद्राकडे किती वेळ पाहिलें तरी मला पुरें होईना. ”

आणि समुद्रावरील सूर्योदय ! तो तरी कमी रम्य असतो काय ? आनंदांत बुडालेल्या उल्केला तर वाटलें, “ बोट धक्क्याकडे जाण्याकरितां वळली. समोरच सूर्योदय होत होता. त्याचे ते पिवळसर किरण माझ्या अंगावर पडले सृष्टिदेवतेची किती सुंदर अष्टपुत्री होती ती ! त्या किरणांनीं पाण्यांत सोनेरी स्तंभ निर्माण केले. माझ्या धुंद मनाला वाटलें, मी सोन्याच्या द्वारकेंत आहे. माझा श्रीकृष्ण माझ्याजवळच उभा आहे. मी त्याची रुक्मिणी—रुक्मिणीला सत्यभामेसारखी मत्सरी सवत होती याचा विसरच पडला मला. ”

समुद्र व खाडी यांचें संबंध पाहून उल्केला पुरुष व स्त्री यांचें नातें आठवलें. ती म्हणते, “ विचारी खाडी समुद्राला मिळते. समुद्र रंगांत आला कीं खाडीला भरती येते. तो रागावून दूर गला कीं—खाडी म्हणजे वाळवंट होतं नुसतं ! खाडीचं सारं जीवन समुद्रावर अवलंबून ! स्त्रीचेंहि असेंच नाहीं कां ? ”

समाजवादाची तुतारी

‘ दोन ध्रुव ’ ही कादंबरी १९३४ सालीं प्रसिद्ध झाली. ती क्रमानें तिसरी असली, तरी गुणानें पहिली आहे. कृत्रिम अलंकार व रुक्ष व्याख्यानं यांच ओझें या कादंबरीवर लादलेलें नाहीं. भाषा सहजसुंदर आहे. मधूनमधून संवाद पुष्कळ पेरलेले आहेत. संविधानकाची बांधणीहि कौशल्यानें जिज्ञासा-वर्धक

अशी केलेली आहे. लेखकाला दीनाविषयी वाटणारी अनुकंपा चित्रित करणारी स्थळं अनेक आहेत. समाजसत्तावादाचा प्रसार, कलेची मर्यादा संभाळून जितका करतां येणें शक्य आहे, तितका हीत केलेला आहे. कादंबरीकाराचा सारा जन्म ज्या कोंकणभूमीत गेला, तिच्या पार्श्वभूमीवरच कथानक उभारलेलें असल्याने सुंदर निसर्गवर्णने जागोजाग आलेली आहेत.

दोन जगांतील अंतर

समाजांतील विषमता हेंच त्याच्या दुःखाचें मूळ आहे, श्रीमंत व गरीब हा वर्गभेद नाहीसा झाल्याशिवाय समाजाला सुख, शांति व स्थैर्य लाभणार नाही, असा संदेश लेखकानें कलेच्या तुतारीतून ऐकविला आहे. श्रीमंती व गरीबी, विद्वत्ता व अज्ञान, कलाजीवी व श्रमजीवी यांचीं दोन जगें अगदीं भिन्न असतात. त्यांना एकत्र आणण्यासाठीं खांडेकरांनीं असें कथासूत्र निवडलें आहे—वत्सला ही एका ललित-लेखकाची बायको. ती कुरूप असल्यामुळें तिचा त्याग तो लेखक करतो. त्यामुळें ती कोंकणांतील एका काजूच्या कारखान्यांत मजुरी करून दिवस कंठते. त्याच खेड्यांतील एक कामकरीण शहरांत जाऊन नटी होते. तिच्यावर तो ललित-लेखक प्रेम करतो, अशा या दोन मार्गांनीं त्या दोन जगांना सांधणारा पूल खांडेकरांनीं निर्माण केला आहे. त्यांनीं असें दाखविलें आहे कीं, “ कला आणि जीवन, पांढरपेशा व कामकरी, भोग आणि त्याग—वत्सलेला जिकडे तिकडे ध्रुवांच्या जोड्या दिसूं लागल्या. ध्रुव दोन हेंच खरें ! पण त्यांच्यांतलें हें भयंकर अंतर ! या अंतरामुळेंच जगांतलीं सर्व दु खें उत्पन्न झालीं आहेत. ”

जीवनाला पोषक कला

या दोन ध्रुवांतील अंतर जितकें कमी होईल, तितकें समाजांतील दुःखहि संपुष्टांत येईल. जीवन व कला यांचें ऐक्य होणें अवश्य आहे हें या कादंबरींतील एक गांधीवादी व्यक्ति अलंकारिक रीतीनें सांगतें. बाप्पा म्हणतात, ‘ जीवन म्हणजे जमीन ! काळी, उंच-सखल, ओबडधोबड पण तिच्यांतूनच पिकं निघतात. कला ही आकाशासारखी ! आकाशांत नक्षत्रं चमकलीं तरी फळं जमिनीवरच पिकतात ! ’

पत्रकम् . ७६२८५ विः १९५५

..... २१.१६५ विः ३०/३/५९ वि. स. खांडेकर : २५

‘पण ती पिकवतं कोण? आकाशानं पाऊसच पाडला नाही तर?’ सुलोचनेने विचारलें.

‘आकाशांत पाऊस जातो कुठून? जमिनीवरूनच ना?’

गांधीवादी पुढा-याचें शब्दचित्र

या वाप्पांचें शब्दचित्र खांडेकरांनीं इतक्या कुशलतेनें काढलें आहे कीं, तें वाचून कोणालाहि पूज्य अप्पा पटवर्धनांची मूर्ति दिसूं लागते. वाप्पा शरीरानें कसे होते? तर—“स्वारी इतकी हडकुळी होती कीं, बोलून सोय नाही. प्रसंगी वंदनाला झेंडा नसला तरी यांच्या डोक्याला तिरंगी फडकें बांधून झेंडावंदन केलें तरी चालण्याजोगें होतें. वर्ण काळसरच. गालांच्या हाडांप्रमाणें, पुढचे दोन दांतही वर आलेले. खादीचा पंचा गुडव्याच्या खाली एकदोन अंगळें असेलनसेल. केस डोक्याबरोबर कापलेले. एखाद्या उघड्याबोडक्या डोंगरा-प्रमाणें डोकें दिसत होतें. त्यामुळें अंगावरली खादीची चादर मात्र त्यांनीं खांद्यापाशीं दोन्ही हातांनीं घट्ट धरली होती.”

सृष्टि-वर्णनाची बहार

कोंकणांतील सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन खांडेकर पुढीलप्रमाणें करतात —
“देवळाला वळसा घालून आल्यावर त्या भव्य सुंदर तळ्याचें दर्शन होतांच वत्सलेच्या श्रमांचा परिहार झाला. त्याच्या निळसर पाण्यावर हळूं हळूं मिट्टें लागलेलीं कमळें दुरून तारकांप्रमाणें दिसत होती. मधूनमधून पाण्यावर एखादा लहान तरंग उठे आणि एखाद्या कमळाभोंवतीं नाचे. जणूं कांहीं तो त्या कळीला लाडकेपणानें म्हणत होता, ‘कमळाताई, काय गं झालं इतकं रागवायला? हा घे माझा पापा!’ तळ्याच्या तीन बाजूंना तीन टेकड्या होत्या. त्यांच्या मध्यभागीं हिरव्या कोंदणांतल्या निळाच्या खड्याप्रमाणें तें तळें चमकत होतें. मधूनच वाऱ्याची मंद झुळूक काजूच्या मोहराचा सुगंध घेऊन येई. त्याचा मंदमधुर वास वत्सलेला अत्तरापेक्षांहि अधिक आनंददायक वाटला.”

शहरी संध्याकाळचें चित्रण

मुंबई शहरांतील संध्याकाळच्या देखाव्याचें वर्णन करतांना खांडेकरांनीं प्रत्येक वाक्याच्या गळ्यांत एक एक अलंकार घातला आहे. ते म्हणतात,
का. पु. २...२

“ सुरकुतलेल्या चेहऱ्याच्या म्हातारीप्रमाणे संध्याकाळ मुंबईत प्रवेश करित होती. रस्त्यावर उलटसुलट चाललेली अगतिक माणसे ! त्या वृद्धेच्या हृदयांतील अनंत आशाच होत्या त्या ! वत्सलेने समोरच्या इमारतीच्या कांचेच्या तावदानांकडे पाहतां पाहतां तिच्या मनांत आले—माझ्या आशा आणि हीं कांचेचीं तावदानें सारखीच नाहींत कां ? हीं तावदानें उद्यां पुनः चमकूं लागतील; पण माझ्या आशा ? लग्नाच्या वेळीं आपण केवढीं मनोराज्यें केलीं. ‘ मी कांहीं कुणाची स्वयंपाकीण होण्याकरितां जन्माला आलेले नाहीं ‘ हें आपल्या गर्विष्ठ मामीला आपण किती तोप्यानं जाणवलं. पण मनोराज्यें म्हणजे दंवाचे थेंब ! दंविंदूंच्या माळा जगांत कुणाला गळ्यांत घालायला मिळाल्या आहेत ? ”

कृत्रिमतेचा त्याग

‘ दोन घुव ’ व ‘ उल्का ’ यांप्रमाणेंच ‘ हिरवा चाफा ’ हीहि खांडेकरांची कादंबरी आपल्या विशिष्ट गुणांनीं लोकप्रिय झालेली आहे. ‘ ज्योत्स्ना ’ या आपल्या मासिकांत ही कादंबरी खांडेकरांनीं १९३६ च्या ऑगस्टपासून सुरू केली. त्या वेळीं प्रा. फडके यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रियतेच्या लाटेवर उभ्या होत्या. त्या लाटेच्या अग्रावर आपली कादंबरीहि आपण बसवूं, अशा ईर्ष्येनेंच जणूं कांहीं खांडेकरांनीं ही कादंबरी लिहिलेली दिसते. अलंकारांची कृत्रिमता कमी करून प्रणयाची मादकता या कादंबरींत खांडेकरांनीं वाढविलेली आहे. हिच्यांतील ‘ दोन रहस्ये ’ हें प्रकरण तर फडक्यांच्या कोणत्याहि कादंबरींत सहज खपून जावें इतकें सहजसुंदर व प्रणयरम्य आहे. नायिका सुलभा ही एका श्रीमंत वकिलाची मुलगी, डॉक्टर झालेली. ‘ ती हंसली ’ ही साधी गोष्ट खांडेकर कलात्मक रीतीनें कशी सांगतात पाहा—“ सुलभेनें हंसूं आवरण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न केला पण जोरानें उतूं जाऊं लागलेलें दूध पाण्याच्या चार थेंबांनीं थोडेंच खालीं बसतें ! अवखळ बालकानें आईच्या हाताला झटका देऊन एकदम मऊ वाळूंत लोळण घ्यावी, त्याप्रमाणें हें खुदकनू बाहेर पडलें. ”

कथानकांतील रहस्ये

आपले गुरु श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्यापासून रहस्यमयता हा गुण घेऊन खांडेकरांनीं ह्या कादंबरींत ओतला आहे. सुलभेचा भाऊ मनोहर यावर खुनाचा आरोप आलेला आहे म्हणून तो फरारी झालेला असतो, असें आरंभी

कळतें; मध्यंतरीं तो अभयमित्र या नांवानें लपतछपत येऊन भेटतो आणि शेवटीं तो खून त्यानें केलेला नसून एका पठाणानें केलेला आहे असें उघडकीस येतें. तसेंच दुसरें रहस्य त्याच्यावर प्रेम करणारी केशर हिचें. ती एका गिरणी-वाल्याची मुलगी. ऐश्वर्यांत लोळणारी, गाण्यांत निष्णात, पण तिच्या आईला तारुण्यांत वाईट मार्गाला लावलेलें असतें. कोणी ? तर सुलभेच्या वकील असलेल्या वडिलांनींच. स्वाभाविकतेला धक्का न देतां रहस्ये आलीं तर तीं जिज्ञासा वाढवू शकतात. पण तसें येथें फारसें घडत नाहीं. सुलभेचें प्रेम बसतें मुकुंदावर. तो कामगारांचा पुढारी असतो. त्याच्या मुखानें समाजसत्तावादार्ची तत्वे खांडेकरांना घोषित करतां आलीं आहेत.

आयुष्याचें तत्त्वज्ञान

आयुष्य ही एक लढाई आहे, हा विचार खांडेकरांनीं मुकुंद व सुलभा यांच्या एका संवादांत मांडला आहे. तो संवाद असा—

“ आयुष्य ही एक फार विचित्र लढाई आहे. या घनघोर संग्रामांत मनुष्याला समाजाशीं लढावं लागतं, आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या नातलगांशीं लढावं लागतं, फार काय स्वतःशींही लढावं लागतं. ”

“ स्वतःशीं ? ” एकदम चमकून सुलभेनें विचारलें.

“ हो, शत्रूचा बालेकिल्ला तर तोच आहे. ”

“ म्हणजे मनुष्य स्वतःचाच शत्रु असतो ? ”

“ नवलसं वाटलं तुला ? Better is the enemy of Good. प्रत्येक मनुष्यांत दोन विरोधी आकांक्षा असतात. त्याला सुखानं राहावसं वाटतं, पण त्याचबरोबर कांहीं तरी विशेष करावं, जगाच्या उपयोगी पडावं, असा दिव्य भासहि त्याला मधूनमधून होतो. हा भास सत्यसृष्टींत उतरावा म्हणून त्याला स्वतःशींही लढावं लागतं ! ”

“ आणि या लढाईत जखमा झाल्या तर ? ”

“ झाल्या तर कां ? होतातच ! ही कांहीं लुटपुटीची लढाई नाही. पण त्या जखमांवर छानसं औषध आहे एक ! ”

“ कोणतं ? ”

“ प्रेम करणारं मनुष्य ! ”

क्रांतीचा नेता कोण ?

श्रीमंतांच्या जवळचा दाम म्हणजे गरिबांचा निढळाचा घाम, हा सिद्धान्त मुकुंद सुलभेला पढवितो आणि पुढे असे सांगतो की, “ आणखी कारखाने निघू देत, आणखी माल उत्पन्न होऊ दे, पण तो ज्यांच्या श्रमाने निर्माण होतो, त्यांचा त्याच्यावर हक्क असू दे.” असे ‘श्रम हेंच भांडवल’ हे साम्यवादी तत्व तो तिच्या मनावर बिंबवितो. त्यामुळे तीहि शेतकऱ्यांच्या चळवळीत सामील होते. ही समाजवादी क्रांति घडवून आणण्याची जबाबदारी व शक्ति मध्यमवर्गातच आहे असे तिला वाटते. तिचे मन म्हणते, ‘ आजचे जग गरिबांचे नसेल. पण उद्यांचे जग त्यांचे कां होऊ नये ? पण जगांत एवढा फरक पडेल कां ? या जगांत आपोआप कांहीच बदलत नाही. कुठल्याहि देवाची मूर्ति दगडांतून कांही प्रगट होत नाही, मूर्तिकाराने ती दगडांतून निर्माण केलेली असते. मग आतां जगाला हे नवे रूप कोण देणार ? गरिबांना शक्ति नाही, श्रीमंतांना इच्छा नाही ! या दोन जगांच्या समेवर राहणाऱ्या माणसांनीच या क्रांतीचा पुढाकार घ्यायला हवा. त्यांच्या डोळ्यांवर श्रीमंतीचा धूर नसतो आणि त्यांच्या डोळ्यांतून गरिबीचे अश्रूहि वाहात नसतात. त्यामुळे उघड्या डोळ्यांनी सारी वस्तुस्थिति त्यांना स्पष्ट पाहतां येते. त्यांची अंतःकरणे उपासाने सुकलेली नसतात आणि विलासाने कुजलेलीहि नसतात. एकमेकांशी प्रेमाचा काडीमात्रहि संबंध न ठेवणाऱ्या या दोन जगांत मोकळेपणाने जर कुणी संचार करू शकतील तर ते मध्यमवर्गातील लोकच ! उद्यांचे जग गरिबांचे होईल अशी धडपड करणे हे या लोकांचे कर्तव्यच आहे. ’

ध्येयाची ओढ

हिरव्या चाफ्याचा वास दुरून येतो आणि ते फूल लपलेले असते झाडावरील पानांत. त्याप्रमाणेच प्रेम व ध्येय दूर असते, पण हृदयाला ओढ लावीत असते. ही कल्पना या कादंबरीत चाफ्याच्या सुगंधाप्रमाणे ओतप्रोत भरून राहिलेली आहे. मुकुंदाच्या गरीब बहिणीच्या शुश्रूषेसाठी सुलभा घरी न जाता तिच्या जवळ राहते, तेथून निघतांना तिच्या हातावर एक नोट ठेवते आणि शेवटी ‘ ताई सोडून गेली रे आपल्याला ’ ही दुःखद वार्ता जखमी झालेल्या मुकुंदाला सांगते, हे तिन्ही प्रसंग करुण रसाने भरलेले आहेत. सुभाषितांची पखरण तर

सर्वत्रच आहे. मुकुंद सुलभेला लिहिलेल्या एका पत्रांत म्हणतो, 'वर्तमानकाळ हा वाहत्या नदीसारखा असतो. तो भूतकाळाच्या पर्वतांतून उगम पावत असला तरी भविष्यकाळाच्या सागराकडेच त्याची धांव असावयाला नको कां?'

क्रौंचवध, पांढरे ढग, ययाति, अमृतवेल इत्यादि अलीअलीकडच्या कादंबऱ्यांत खांडेकरांनी आपल्या भाषेतील कृत्रिमतेला कातरी लावली आहे, पात्रांत जिवंतपणा आणला आहे आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रचार कलात्मक पद्धतीने केला आहे चित्रपट-सृष्टीत प्रवेश केल्यामुळे त्या सृष्टीतील चमत्कृतीचेंहि पडसाद त्यांच्या कथा-सृष्टीत उमटूं लागले आहेत.

म.प्र. माडखोलकर

‘राजकीय कादंबरीकार’ हा बहुमान मराठीत मिळविणारे प्रमुख साहित्यिक म्हणजे माडखोलकर. त्यांचेपूर्वी कादंबऱ्यांमध्ये राजकीय विचार किंवा वातावरण अगदीच येत नसे असे नाही. अर्थात् कादंबरी म्हणजे एक ललित कृति – मानवी भावनांच्या आविष्काराचे एक साधन – संसारातील सुखदुःखांचे चित्रण करणे हे तिचे मुख्य कार्य – त्यामुळे सामाजिक विषयांना सहजच प्राधान्य आलेले आहे. तरुण-तरुणींचा प्रणय, स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, विधवांची दुःस्थिति, इत्यादि हृदयातील भावना हलविणारे विषय कादंबऱ्यांमध्ये मुख्यतः रंगविलेले असतात. पण ते रंगवितां रंगवितां, कुशल कादंबरीकार त्या त्या वेळच्या परिस्थितीचे चित्रहि त्यांत उमटवितो – आणि त्या चित्रणांत राजकारण सहजच येते. ‘मी’ ‘कर्मयोग’, ‘आजच’ इत्यादि कादंबऱ्या म्हणजे हरिभाऊ आपट्यांच्या राजकीय मतांच्या तुताऱ्याच होत. ऐतिहासिक कादंबऱ्या रचण्यांतहि हरिभाऊंचा उद्देश चालू राजकारणाला पर्यायाने वाचा फोडण्याचाच होता. याशिवाय कांहीं कादंबऱ्या खास राजकीय विषय घेऊनहि रचलेल्या होत्या. १९३४ साली प्रसिद्ध झालेली ‘थोरली आई’ ही कादंबरी तर १९३० सालातील गांधीजींच्या चळवळीवरच आधारलेली आहे आणि त्यासाठीच ती परक्या सरकारने जप्तहि केली होती. तशी प्रशोत्तरेहि विधि मंडळांत झाली होती. राजकीय कारणासाठी आक्षिप्त ठरलेली तीच पहिली मराठी कादंबरी. पण राजकारणाला प्राधान्य देणाऱ्या कादंबऱ्या कलावैभवाने नटविणारे व एकापाठोपाठ अनेक प्रसिद्ध करणारे माडखोलकर हे पहिलेच

होत. केवळ संख्येच्याच नव्हे, तर पृष्ठसंख्येच्या-आणि त्याहिपेक्षां कलात्मक-तेच्या-दृष्टीनेहि माडखोलकरांच्या राजकीय कादंबऱ्यांचें स्थान उच्च श्रेणीत आहे.

वाङ्मयीन गुरु

सुमारें दहा वर्षांचे अल्पावधीत दहा-बारा कादंबऱ्या लिहून माडखोलकरांनी मराठी कथासृष्टीत आपल्या नांवाचें लेणें कोरलें आहे. ' केवळ सौंदर्य-निर्मिति हें ललित वाङ्मयाचें उद्दिष्ट नसून उद्बोधनहि आहे ' असें त्यांचें निश्चित मत आहे. ' सौंदर्य-निर्माणाचें एकमेव उद्दिष्ट ललित वाङ्मयाच्या मार्थी मारून त्याला जें एकांगी आणि कृत्रिम स्वरूप देण्यांत येत असतें ' त्यावर त्यांनी टीका केलेली आहे. त्यांचें साहित्य सहेतुक असतें. त्यांचें लालित्य लोकजागृतिकारक असतें. त्यांच्या लेखनांतील प्रमुख गुण म्हणजे रेखविपणा. शब्दांची योजना, वाक्यांची रचना, कथानकाची घडण-सारें कसे, हस्तिदंती वस्तूप्रमाणें, कोरीव-कातीव ! हा गुण त्यांनी आपले गुरु श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांजपासून उचलला. त्यावरोबरच श्री. न. चिं. केळकर यांचे-कडूनहि त्यांनी चिकित्सकपणा व समतोलपणा हे गुण घेतले. गडकऱ्यांच्या भाषावैभवाची छापहि माडखोलकरांच्या लेखनावर आरंभी आरंभी घनदाट पडलेली दिसते. कोल्हटकर केळकर, व गडकरी या तिघांच्याहि ललित गुणांचा रस आपल्या मनाच्या मुर्शीत ओतून माडखोलकरांनी आपल्या साहित्याची सुवर्ण-मूर्ति निर्माण केली.

कादंबरीकार या दृष्टीने पाहतां त्यांनी प्रा. फडके व श्री. खांडेकर या दोघांचेहि चांगले गुण घेतले. फडक्यांचा रस-परिपोष त्यांनी आपलासा केला; पण त्यांच्याप्रमाणें ते केवळ शृंगारांतच रंगून गेले नाहींत. खांडेकरांप्रमाणेंच माडखोलकर प्रौढ, रम्य व सुसंस्कृत भाषा लिहितात आणि तिच्या अंगावर मोजके पण ठसठशीत अलंकारहि घालतात. परंतु खांडेकरांप्रमाणें त्या अलंकारांचा अतिरेक करून व कथानकांत कृत्रिमता आणून ते स्वभाव-रेखनाची किंवा रस-निर्भित्तीची हानि होऊं देत नाहींत. कोल्हटकर व केळकर या ' दोन तात्यां ' पासून आपल्याला किती व कसा लाभ झाला, हें कृतज्ञतेनें नमूद करतांना माडखोलकर म्हणतात, ' केळकरांजवळ जे पांच महिने मी काढले, त्या पांच महिन्यांत जन्मभर पुरेल इतकें लेखनकलेचें शिक्षण त्यांनी

मला दिलें. पण तें सगळें सहजगत्या आणि अप्रत्यक्ष; कोल्हटकरांप्रमाणें सहेतुक किंवा श्रमपूर्वक नव्हे. पण आंब्याच्या झाडाखालीं बसलेल्या माणसाला त्याच्या छायेचा गारवा सहजासहजीं मिळाला आणि फलभारानें लवलेल्या त्याच्या फांदीला लागलेले चार आंबेहि अनायासें त्यानें तोडले म्हणजे तो लाभ नव्हे, असें थोडेंच आहे? ”

बाळपणांतील श्रीमंती

एकोणिसावें व विसावें या दोन शतकांच्या सीमेवर माडखोलकरांचा जन्म झालेला आहे. १९०० सालीं तारीख २८ डिसेंबर या दिवशीं मुंबई येथें ते जन्मले. जुन्या शतकांतील भारतीय संस्कृति व नव्या शतकांतील पाश्चात्य संस्कृति या दोघांकडूनहि त्यांना जणूं कांहीं साहित्याचें बाळलेणें मिळालें. त्यांचे वडील भिक्षुक होते, तरी बरेच संपन्न होते. घरच्या गणेशोत्सवांत आरतीच्या वेळीं नेसण्याकरतां आठ दिवसांसाठीं आठ सुंदर पीतांबर लहानग्या गजाननासाठीं त्याच्या वडिलांनीं घेतले होते. विसावें वर्ष लागेपर्यंत प्रत्येक सणाला गजाननाला कंठीपासून कडीतोड्यापर्यंत दागिने घालावयास मिळत. शाळेंत जावयाचें तेंहि अशा झोकानोकानें कीं, कोणाला वाटावें एखादा लक्ष्मीपुत्रच आला आहे. डोक्याला जांभळ्या मखमलीची भरजरी टोपी, अंगांत सॅटिनचा झगझगीत लांब कोट, दोन्ही हातांत हिच्याच्या अंगठ्या, कपाळाला उभें केशरी गंध आणि पायांत जरीची काडी असलेला लालभडक पुणेरी जोडा अशा थाटांत जेव्हां ते मराठी शाळेंत गड्यासह जात असत, तेव्हां मास्तर विनोदानें म्हणावयाचें, “ यावं.सवाई माधवराव ! ”

वाचनाचा सोस

गजाननरावांच्या आयुष्यांतील पहिलीं वीस वर्षे मुंबईतच गेलीं. तापट वडिलांच्या कडक नजरकैदेंत त्यांना हा काळ काढावा लागला. भरम व गंध अंगाला लावावें, प्रदोषाचा उपवास करावा, शंकराची प्रार्थना करावी, योगासनें-प्राणायाम करावे-इत्यादि कर्मठ परंपरेंत त्यांचें पूर्वायुष्य न्हाऊन निघालेलें आहे. १९१८ सालीं त्यांना मॅट्रिकच्या परीक्षेंत अपयश आलें. वडिलांनीं पुनःपुनः आग्रह केला तरी मॅट्रिकचें तोंड न पाहण्याचा हट्ट त्यांनीं कांहीं सोडला नाहीं. पण त्यांचें खरें यश म्हणजे वाङ्मय-लेखनांतील. त्या

यशाचे एकएक तुरे ते लहानपणापासूनच आपल्या मस्तकीं खोवीत चालले होते. मोरोपंत, रामदास, तुकाराम व शाहिरी वाङ्मय यांचा अभ्यास ते कसून करीत होते. कालिदास, भवभूति, वाण, जयदेव वगैरे संस्कृत वाग्भटांचाहि परिचय त्यांनीं चांगलाच करून घेतला होता. इंग्रजीतील वर्डस्वर्थ, टेनिसन, शेले वगैरे कवींचें काव्य त्यांनीं वाचलें होतें. इटाली व आयर्लंड यांच्या इतिहासाचें अध्ययनहि त्यांनीं केलें होतें.

या वाचनाचें फल लेखनाच्या रूपानें देण्यास ते समर्थ होते. नुसतें टिप-कागदाप्रमाणें दुसऱ्याचे विचार शोपून घेणारे वाचक पुष्कळ असतात, पण स्पंजाप्रमाणें घेतलेलें ज्ञान जसेच्या तसें, किंवाहुना मेघाप्रमाणें, तें मधुर करून परत देणारे वाचक मात्र विरळा. माडखोलकरांनीं वयाचे अकरावे वर्षीं पद्य व पंधराव्या वर्षीं गद्य लिहावयास सुरुवात केली. ' सारस्वत-सेवक-संघ ' नांवाचा एक मित्रांचा गट त्यांनीं बनविला होता. त्या संघाचें ' महाराष्ट्र ' नांवाचें मासिकहि निघत असे. वाचन, विवेचन व लेखन असें कार्य या संघामार्फत होत असे. त्याच्या जोडीलाच ' देशसेवक संघ ' हि त्यांनीं स्थापन केला होता. त्या संघातर्फें ' जागृति ' नांवाचें हस्तलिखित निघत असे. त्याचे संपादक माडखोलकरच होते. दर आठवड्यास सभा भरून राष्ट्रीय प्रश्नांचा विचार अनेक अंगांनीं होत असे. या सर्व भाषण-लेखनाचा झरा म्हणजे सामुदायिक मालकीचा ग्रंथसंग्रह. त्यांत सुमारे दोन हजार ग्रंथ होते. त्यांचा फडशा माडखोलकरांनीं केव्हांच पाडला होता.

श्रेष्ठ टीकाकार

' केशवसुतांचा संप्रदाय ' हा माडखोलकरांचा टीकात्मक लेख १९१९ सालीं ' नवयुग ' मासिकांत प्रसिद्ध झाला. त्यामुळें ते एकदम प्रकाशांत आले. त्यांपूर्वीं त्यांच्या कविता ' विविध-ज्ञान-विस्तार ' वगैरे मासिकांतून प्रसिद्ध होत होत्या. पण टीकाकार म्हणूनच ते मराठी वाचकांपुढें तेजस्वीपणानें आले. आणि अजूनहि त्यांचें स्थान ' टीकाकार ' म्हणूनच श्रेष्ठ आहे. या पहिल्या टीका-लेखाची प्रशंसा पुष्कळच झाली. श्री. कोल्हटकर तर मिस्त्रिकल्पणानें म्हणाले, ' यांचा गडकऱ्यांवरला लेख जेव्हां मी वाचला तेव्हां मला कळेना, आपण गडकऱ्यांवरला लेख वाचतो आहोंत कीं, गडकऱ्यांचा लेख वाचतो

आहोत हें ! ” यानंतर कांहीं वर्षांनीं कोल्हटकरांनीं आपल्या या शिष्याला असें प्रशंसा-पत्र दिलें कीं, “... आपलें गद्य उत्तरोत्तर फारच तेजस्वी व वैचित्र्यमय होत चाललें आहे. आपल्याहून चांगलें गद्य लिहिणारे लेखक फारच थोडे असतील असें वाटतें. ’

रवि-किरण-मंडळाचा लाभ

साहित्याबरोबरच राजकारणावरहि लेख लिहिण्यास माडखोलकरांनीं १९२१ पासूनच सुरुवात केलेली आहे. त्या वर्षीं त्यांनीं आयलंडांतील सिनफेन चळवळीवर चार लेख लिहिले. ते सर्व केळकरांनीं केसरीत प्रसिद्ध केलें-आणि तेहि अग्रलेखाजवळच्या मानाच्या स्थानीं. त्यानंतर एका वर्षांनीं ‘ आधुनिक कवि-पंचक ’ हें माडखोलकरांचें टीकापर पुस्तक प्रसिद्ध झालें व खूप गाजलें. त्याच सुमारास पुणे येथें ‘ रविकिरण-मंडळ ’ स्थापन झालें. त्यांत यशवंत, गिरीश, माधव ज्यूलियन् इत्यादि कवि-श्रेष्ठांचा सहवास माडखोलकरांना लाभला. तो त्यांच्या साहित्यिक उत्कर्षाला पुष्कळच पोषक ठरला. ना. गोखले यांच्या ‘ भारत-सेवक-समाजामध्ये ’ १९२२ सालीं माडखोलकरांनीं प्रवेश केला. ‘ सोसायटी ’त राहून वाङ्मयकार्य करण्याचा त्यांचा विचार होता. पण १९२४ सालीं त्यांनीं राजीनामा दिला. तेथें त्यांना चाळीस रुपये पगार मिळत होता. या अवधीत ‘ ज्ञानप्रकाशांत ’ दर शनिवारी ‘ काव्यशास्त्रविनोद ’ व दर शुक्रवारी ‘ परराष्ट्रीय राजकारण ’ हीं सदरें माडखोलकर लिहित. १९११ सालीं केळकरांनीं बडोद्याच्या साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षपदावरून जें संस्मरणीय भाषण केलें, त्याचें प्रत्यक्ष लेखन आणि लेखनाची आधीची व नंतरची तयारी हीं सर्व कामें माडखोलकरांनींच पार पाडलीं; एवढेंच नव्हे तर, या भाषणांतील आधुनिक मराठी काव्याच्या विवेचनांत माडखोलकरांचें आपणांला मोठें साहाय्य झालें असें केळकरांनींच स्वतः जाहीर केलें.

वृत्तपत्राच्या सृष्टींत

बुद्धीला चौरसपणा आणून देणाऱ्या व समाजाच्या दैनंदिन जीवनाची घडण वनविणाऱ्या वर्तमानपत्राच्या धारेस माडखोलकर पुणे येथें जे लागले, ते नागपूरपर्यंत वाहात गेले. तेथील ‘ महाराष्ट्र ’ साप्ताहिकाच्या संपादकवर्गांत ते १९२४ सालीं जाऊन दाखल झाले. साहित्यांतील विजयाचे ध्वज हातीं घेऊन

गेलेल्या माडखोलकरांना तेथे आरंभी पगार किती मिळत होता ? तर फक्त साठ रुपये. शेवटी शेवटी चढत चढत तो ९५ पर्यंत गेला. शंभरी कांहीं तेथे गांठली गेली नाही ! त्यासाठी त्यांना स्थानांतर करावे लागले. नागपूर येथेच १९४४ साली ' तरुण भारत ' नावाचे दैनिक निघाले, त्याच्या मुख्य संपादकाचा मान माडखोलकरांना लाभला. मान मोठा, पण धन ? शंभर रुपये पगार त्यांना मिळू लागला. आपली ठाशीव मते पळेदार भाषेने व डौलदार मांडणीने समाजापुढे ठसठशीतपणे ठेवण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना ' तरुण भारतां 'त लाभले. १९३० साली जंगल सत्याग्रहांत भाग घेऊन माडखोलकरांनी चार महिने कारागृहवास भोगला.

संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार

सुमारें दहा वाङ्मयविषयक प्रबंध, बारा कादंबऱ्या, सहा नाटिका, दोन कथासंग्रह आणि कांहीं कविता यांचे ललित भांडार महाराष्ट्र-शारदेच्या चरणीं माडखोलकरांनी अर्पण केले. तिचा प्रसाद म्हणून बेळगांव येथे १९४५ साली भरलेल्या साहित्य संमेलनांतील ललित वाङ्मय विभागाचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यांत आले. त्या अध्यक्षपदावरून त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार आवेशाने पण सयुक्तिकपणे केला. त्यापुढेहि याच कार्याचे कंकण हाती बांधून त्यांनी चळवळ केली. बडोदे, इंदूर, औरंगाबाद, मुंबई, पुणे, महेश्वर, उज्जयिनी वगैरे अनेक ठिकाणच्या प्रांतिक साहित्य संमेलनांची अध्यक्षपदे त्यांनी भूषविली आहेत. १९४८ साली गांधीहत्येनंतर नागपुरांत जी जाळपोळ झाली, त्यांत त्यांचा प्राणप्रिय असा ग्रंथसंग्रह जळून खाक झाला. या अनर्थाचे वाङ्मयीन स्वरूप ' निर्वासितांची कहाणी ' या पुस्तकांत पाहावयास मिळते. तरीहि पराजित न होता पूर्वीच्याच उत्साहाने ते आपले लेखनाचे कार्य पुढे चालवीत आहेत. त्यांना कादंबरी-लेखनाला प्रवृत्त करणाऱ्या त्यांच्या सुविद्य पत्नी सौ. शांताबाई यांनाहि १९५१ साली ' करुणा-विमुख ' मृत्यूने हिरावून नेले. तथापि माडखोलकरांची साहित्य-सेवा अखंड चालूच आहे.

सीमोल्लंघनाचे प्रकार

या साहित्यांतील लालित्य जितके मोहक असते, तितकेच त्यांतील राजकारण दाहक असते. त्यांची ' नवे संसार ' ही महायुद्धकालीन कादंबरी

तिच्यांतील राजकीय विचारामुळे परक्या सरकारने आक्षिप्त ठरविली होती. ' विषय-मर्यादा, काल-मर्यादा आणि पृष्ठ-मर्यादा ' या तीन मर्यादांचे उल्लंघन या कादंबरीत झाल्याची कबुली माडखोलकरांनी दिली आहे. पण परक्या सरकारच्या दृष्टीने त्यांनी कायद्याचेहि उल्लंघन केले असे ठरले व म्हणून ती कादंबरी जप्त झाली. हे जसे राजकीय तसेच नैतिक सीमोल्लंघनहि त्यांच्या हातून कांहीं कादंबऱ्यांत घडले आहे असा टीकाकारांचा आक्षेप आहे. प्रा. फडक्यांप्रमाणे केवळ उत्तान शृंगाराचाच नव्हे तर अश्लीलतेचाहि कलंक त्यांच्या कांहीं कादंबऱ्यांना लागल्याचा आरोप त्यांच्या निकट मित्रांनीहि प्रकटपणे घेतला आहे. पण शुद्ध कलात्मक असे सुंदर ललित लेखनहि आपण करू शकतो असा निर्वाळा देणारे लेखन माडखोलकरांनी केले आहे व ते दीर्घकाल टिकणारे आहे. कवि, कथाकार, कादंबरीकार, वृत्तपत्रकार या सर्वापेक्षा त्यांची ' टीकाकार ' ही भूमिका उच्च आहे व सर्वांच्या आदरास निरपवाद पात्र होण्यासारखी आहे.

राजकीय टीकेचे पुढे

' मुक्तात्मा ' ही त्यांची पहिली कादंबरी. सुमारे तीन वर्षे लेखन करून १९३३ साली त्यांनी ती प्रकाशांत आणली. चंद्रशेखर हा नायक, ना जात, ना कुळ-असा अँग्लो-मराठा दाखविला आहे. त्याच्यावर केशवाची दृढ भक्ति. ललिता व सुमति यांच्या प्रेम-जालांत त्या दोघांचे जीव गुंतलेले. त्यामुळे प्रणयांचे वर्णन माडखोलकरांना करतां आले. चंद्रशेखर कातिकारक दाखवून लो. टिळक, म. गांधी, डॉ. बेझंट वगैरे थोर थोर राजकीय पुढाऱ्यांवर त्याला माडखोलकरांनी तोंडसुख व्यावयास लावले आहे. प्रेमाबाईंच्या अडुयांत व ' प्रागतिक ' पत्राच्या कचेरीत राजकारण कुटले जाई ते निराळेंच. प्रेमकारण व राजकारण या दोन्ही विषयांच्या तोंडांत क्लिष्ट संस्कृत शब्दांचा कांटेरी लगाम घातल्यामुळे, ही कादंबरी खांडेकरांच्या ' हृदयाच्या हाके ' प्रमाणे बरीचशी दुर्बोध झाली आहे. पण विद्यमान व्यक्तीवरील खरपूस टीकेमुळे ती त्या वेळीं गाजली.

आईचे प्रेम

आईचे प्रेम किती उदात्त असते याविषयी ओझरते उल्लेख या कादंबरीत एक दोन ठिकाणी आले आहेत. ते असे—“ जे रागाने कठोर होऊं शकते,

तें प्रेम कसलें ? खरें प्रेम तेंच, कीं जें कधींहि रागावूं शकत नाहीं, कधींहि कडू बोलूं शकत नाहीं आणि कधींहि झिडकारूं शकत नाहीं. आपली आई, उभ्या आयुष्यांत ती आपल्यावर फार तर तीनचारदांच रागावली असेल. आणि तिचा तो राग किती क्षणिक ! त्याचें पर्यवसान पाहतां पाहतां प्रेमाश्रूंत होत असे; व त्याची झळ आपल्याला लागते न लागते, तोंच तिचा जीव पस्ताव्यानें पोळून जात असे. ”

आईचें समाजावर किती ऋण असतें हें पुढील शब्दांनीं सांगितलें आहे, “ आईपणा ही गोष्ट अशी आहे कीं, ज्याच्यापुढं सर्व जगानं कृतज्ञतेनें मस्तक नमवावं ! स्त्री ही माता झाली, म्हणजे समाजाच्या ऋणांतून ती मुक्त होते;— नव्हे समाजच उलट तिचा ऋणी होतो. आणि जिनं समाजाला ऋणी केलं, त्याची परंपरा पुढं चालू ठेवायला हातभार लावला, तिला समाजानं कमी लेखणं कृतघ्नपणाचं होणार नाहीं काय ? ”

रेखीव वर्णन

कोरीव शब्दांनीं रेखीव वर्णन करण्याचा माडखोलकरांचा गुण या पहिल्या कादंबरींतहि उठून दिसतो. एका शिक्षकाचें शब्द-चित्र त्यांनीं कसें केलें आहे पाहा, ‘ नाकाच्या या वाश्याच्या टोकावर जस्ती कड्यांचा चष्मा ते अशा खुबीनें ठेवीत कीं, जरूर तेव्हां दृष्टि खालावून त्यांना त्यांच्यांतून वाचतां येत असे; व ती उंचावून त्याच्या मदतीशिवाय जगाकडे पाहता येत असे. ते स्वतः कधीं हसत नसत; व वर्गांतहि कोणी हंसलेलें त्यांना खपत नसे. ते चुकून एखादे वेळीं उपरोधानें जेव्हां हंसत तेव्हां पडक्या वाड्याच्या भंगलेल्या भिंताडावर चांदणें पडलें असतां तो जसा भयाण दिसावा, तसें त्यांचें तोंड दिसत असे. ’

जीवनाचें तत्त्वज्ञान

जीवनांतील सुखदुःखांच्या अनुभवाला कादंबरीकारांनीं किती मनोहर उपमा दिली आहे पाहा—“ मानवी जीवन ही आशा आणि निराशा यांची नृत्यभूमि आहे व त्या भूमीवर या जुळ्या बहिणी एकमेकींच्या गळ्यांत लडिवाळपणानें हात घालून अहर्निश नृत्य करीत असतात. त्यांच्या सलील पदक्षेपानें तुडविल्या जाणाऱ्या हृदयाना संमिश्र संवेदना होतात, त्यांनाच

आपण सुखदुःखे म्हणतो; व संध्यारागांत ज्याप्रमाणे प्रकाश आणि छाया यांची मनोहर सरमिसळ झालेली असते, त्याप्रमाणे सुखदुःखांच्या समप्रमाण मिश्रणाने मानवी जीवनाला एक प्रकारची उदात्त माधुरी येते. ”

निसर्गाचे साहचर्य

निसर्गाची छाया व्यक्तीच्या मनःस्थितीवर परिणाम घडविते, तसाच व्यक्तीच्या मनोधर्माचा पगडा निसर्गावर बसतो. संध्याकाळ किती रम्य ! त्यावेळचे आकाशातील रंग किती आकर्षक ! कैक लेखकांनी त्यांचे हृदयंगम वर्णन केलेले. पण निराश माणसाला वाटते, “ क्षितिजाच्या कडेवर ठेपलेले त्याचे सौम्य बिंब, त्यावर ढगाच्या काळसर रेषा आल्यामुळे छिन्नविछिन्न झाले होते; व त्याच्यावर काळाभोर ढग नुकत्याच मारलेल्या सावजाच्या रक्ताच्या चिळकांड्या उडून रंगलेल्या अस्वलाप्रमाणे दिसत होता. ”

कलात्मक प्रचार

कवि काय किंवा कादंबरीकार काय, त्याचे कार्य कोणते, याविषयी माडखोलकर एका पात्राच्या मुखाने म्हणतात, “ या अपूर्ण जगाला पूर्णता देण्यासाठीच कलावंतांचा अवतार आहे ना ? मग कवींच्या सृष्टीत तरी गुलाबाला कांटे नसावेत, चंद्राला कलंक नसावा, स्त्रीला वैधव्य नसावे, सौंदर्याला विनाश नसावा, आणि प्रेमाला निराशा नसावी, ” अशा अद्भुतवादाच्या गंधर्व-नगरीतच वाचकांना गुंगवत ठेवणाऱ्या माडखोलकरांच्या बहुतेक कादंबऱ्या आहेत.

‘ मुक्तात्मा ’ ही माडखोलकरांची कादंबरी क्रमाने पहिली, तर त्यांची गुणाने पहिली कादंबरी म्हणजे ‘ चंदन-वाडी ’. खांडेकरांची ‘ दोन ध्रुव ’ किंवा वरेरकरांची ‘ धांवता धोटा ’ या कादंबऱ्यांप्रमाणेच चंदन-वाडी या कादंबरीतहि कला व प्रचार यांचा सुंदर मेळ बसला आहे. या तिन्ही कादंबऱ्यांत साम्यवादाचा प्रचार ज्याने त्याने आपापल्या पद्धतीने केला आहे. खांडेकरांची ‘ हृदयाची हांक ’ ही पहिली कादंबरी जशी अलंकारपूर्ण पण कृत्रिम, तशीच माडखोलकरांची ‘ मुक्तात्मा ’. पण ‘ दोन ध्रुवां ’-मध्ये खांडेकरांनी ज्याप्रमाणे कृत्रिमतेची कवचे बरीचशी टाकून दिली आणि सहजसुंदर भाषेने आपले कथानक रंगविले, तशीच परिणति चंदन-वाडी

कादंबरीत माडखोलकरांची झालेली दिसते. एखादा प्रसंग किंवा संवाद रेखीव रीतीने रेखाटणे यांत माडखोलकरांचा हातखंडा आहे. त्यांचे पद-लालित्य तर पहिल्या प्रतीचे आहे. कथानकाची प्रमाणबद्ध मांडणी करण्यांत ते फडक्यांशी बरोबरी करू शकतात, पण कल्पकता व रसवत्ता हे दोन गुण फडक्यांपेक्षा कमी प्रमाणांत असल्यामुळे त्यांचे संवाद तितके सहज वाटत नाहीत, पात्रे अगदी जिवंत भासत नाहीत आणि त्यांच्या सुखदुःखाशी वाचक पूर्णपणे समरस होऊ शकत नाही. ही उणीव जास्त जास्त भरून निघाली असेल, तर चंदनवाडी कादंबरीतच.

संमिश्र संस्कृतीचे प्रतिबिंब

सौ. शांताबाई यांनी १९३१ साली 'सोन्याची सांखळी' या नावाची एक गोष्ट लिहिली. त्या गोष्टीत चंदनवाडी कादंबरीचे कथाबीज आहे. ही कादंबरी १९४३ साली प्रसिद्ध झाली. भारतातील संमिश्र संस्कृतीचे प्रतिबिंब या कादंबरीत उमटलेले आढळते. स्पृश्य, हरिजन, मुसलमान, ख्रिश्चन अशा विविध पात्रांच्या स्वभावांचे इंद्रधनुष्य या चंदनवाडीत दृष्टीस पडते. मध्य-प्रदेशातील मालगुजार व शेतकरी यांच्या संग्रामांतून कथानकाला सुरुवात झाली असली आणि गिरणीमालक व मजूर यांचा लढा शेवटी चित्रित केला असला, तरी ते काही या कादंबरीचे मुख्य विषय नव्हत. सांस्कृतिक विचारावरच या कादंबरीचा भर आहे. हरिजनांचा या भूमीवर अग्रहक कसा आहे, त्यांनी हिंदुसमाजापासून अलग कां राहू नये, हिंदूंचा विस्कळितपणा त्यांचा घात कसा करीत आहे, मुसलमानांनी 'हा देश हें आपलेच घर' मानून कां राहिले पाहिजे, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या परोपकारांतहि धर्मप्रसाराचा स्वार्थी व आक्रमक हेतु कसा वळवळत असतो, इत्यादि प्रश्नांची सूक्ष्म व स्पष्ट चिकित्सा या कादंबरीत केलेली आहे.

चित्तवेधक प्रारंभ

पण ही कादंबरी आहे, चर्चात्मक प्रबंध नाही. गुंतागुंतीचे कथानक घेऊन व ते एका रहस्याभोवती गुंडाळून जिज्ञासु वाचकाला त्याच्यामार्गे सतत धांवत ठेवावयाचे, हें कौशल्य या कादंबरीत माडखोलकरांना साधलेले आहे. आरंभीच एखाद्या वावटळीप्रमाणे धांवत सुटणारी येसू वाचकाला भेटते.

तिच्या पाठोपाठ वाचक जो धांवत सुटतो, तो अखेर मृत्युशय्येवरील चंदन-पाशी येऊन थकतो. कादंबरीचा प्रारंभच मुळीं असा चित्तवेधक केला आहे कीं,

“ दादासाहेब, गरिबांचे घर बुडवू नका व ! ”

देशपांड्यांच्या वाड्याच्या दिशेने धांवत सुटलेल्या येसूच्या त्या आक्रोशाने सारी चंदनवाडी हलून गेली.

कावळ्याने घरट्यांत घुसून पिल्लू चोर्चीत धरून न्यावे आणि मग चिमणी चिव चिव करित त्या कावळ्यामागून धांवत असतां इतर चिमण्या जशा तिला साथ देत तिच्याभोवतीं उडतात, त्यप्रमाणे येसू रस्त्याने धांवत जात असतां दोहों बाजूंची बायकामाणसें तिला सहानुभूतीने कांहींबाहीं विचारीत होतीं. ”

भावनापूर्ण वर्णनशैली

येसूची नात म्हणजे चंदन. “ तारकेचे मधुर तेज आणि फुलांची सुवासिक शुचिता यांचा मिलाफ तिच्या मनोश व्यक्तित्वांत झाला असून, तिची करुण-सुंदर मूर्ति आपल्या आसवांनीं भरलेल्या डोळ्यांपुढून किती तरी वेळ हालत नाही. ” या नातीला व तिच्या आजीला-दोर्घांनाहि त्या चिमुकल्या चंदन-वाडीत ब्रह्मांड सांठल्याइतका आनंद वाटत असे. तेथील वर्धा नांवाची नदी तर येसूला आपली आईच वाटे. तिची ही भावना माडखोलकर पुढील शब्दांनीं प्रगट करतात-“ तिचे मन हे वर्धेच्या बाबतीत जणू नाळ न तोडलेल्या तान्हुल्यासारखे होते. शहरांतल्या माणसांची नागर, सुसंस्कृत मने ही नाळ तोडलेल्या मुलांसारखी असतात. वाढत्या वयाबरोबर मुलांचा आई-विषयींचा लळा जसा कमी कमी होतो, तसा शहरांतील नागर मनांना सृष्टि-मातेशीं असलेल्या आपल्या नात्याचा विसर पडत जातो. पण, येसूला वर्धा ही आईसारखी, नव्हे आईच वाटे; व तिचे अनागर, अनघ मन त्या आईचा पदर सोडून जावयाला तयार नव्हते. ”

कारखान्याचे शब्द-चित्र

खेड्यांतील या सृष्टिसौंदर्यांत मानवी विकार सापाप्रमाणे लपून बसलेले होते. तेथील जमीनदार दादासाहेब देशपांडे यांनीं येसूची जमीन गिळंकृत केली होती, एवढेच नव्हे तर तिची सून रखमा हिच्यावर पापी दृष्टि ठेवून

तिला परागंदा व्हावयास लावलें होतें. तेंच संकट आतां चंदनवरहि आलें. म्हणून तिला आपल्या पंखाखालीं घेऊन येसू नागपूरला निघून गेली. तेथें रखमा गिरणींत रावत होती—इतकी कीं, कामावरून घरीं आली म्हणजे जमिनीवर आपलें ताठ शरीर ती फेकून देई. गिरणीतील कामकरी स्त्रियांचें सुख काय असतें, हें माडखोलकरांनीं पुढील मोजक्या शब्दांनीं सांगितलें आहे. “ त्या खात्यांत शेंकडों रहाट यंत्रानें चालले होते; व त्या प्रत्येक रहाटापार्शीं उभ्या राहून वायका सुताचा गुंडाळा तयार करीत होत्या. डोक्यावर कापसाचे बारीकबारीक तंतु जमले होते. उन्हांनें सर्व गिरण तापून गेली होती. त्यांतच फरशीवर टाकलेल्या पाण्याच्या वाफा निघून, रहाटाशीं काम करणाऱ्या वायकांना घामाच्या धारा लागल्या होत्या. ”

सूक्ष्म वर्णन

कादंबरीतील नायक अवधूत याचें शब्दचित्र माडखोलकरांनीं किती वारकाईनें रेखाटलें आहे. “ सायंसूर्याच्या अरुण-प्रकाशांत त्याच्या पिंगट केसांना सोनेरी छटा आली होती व त्याच्या विस्फारलेल्या हंसच्या डोळ्यांतील बुबुळांच्या पिंगट लकाकीतूनहि तीच छटा ओसंडत आहे, असें चंदनला वाटलें. हंसतांना त्याच्या जिवणीची डावीकडील बाजू जास्त विलग होऊन त्याची अणीदार शुभ्र दंतावलि जशी खुलून दिसे, तसाच चेहऱ्यावर लाजरेपणाचा मोहक भावहि ओझरता उमटून जाई. त्याच्या अंगांतील किंचित् पिवळसर झांक असलेला विनगळ्याचा घोळदार खादीचा शर्ट त्याची पुष्टता आणि खांद्याचा रुंदपणा सुव्यक्त करीत होता. ”

नक्षत्रांची चमक

निसर्गातील एखादें दृश्य रंगविण्यांत माडखोलकरांची कुंचली तरबेज आहे. आकाशांतील ताऱ्यांचा उपयोग मार्मिकपणें करून घेऊन ते आपली सृष्टिवर्णनें रंगवीत असतात. आचार्य कालेलकरांना तर ते तारे जिवंत व्यक्तीच वाटतात—सारे आकाश जणूं त्यांच्याशीं बोलतच असतें. पण त्यांच्या खालोखाल ताऱ्यांचें सूक्ष्म ज्ञान प्रगट करणारे ललित लेखक म्हणजे माडखोलकरच. जसे आकाशांतील तारे, तशींच पृथ्वीवरील फुलें. दोहोंचेंहि

सूक्ष्म ज्ञान माडखोलकरांच्या वर्णनशैलीत आढळून येते. त्यांनी केलेले उषः-कालचे वर्णन नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहे, ते असे—“ पूर्वेकडील क्षितिज सतेज होऊन त्यावर विखुरलेल्या कोरड्या ढगांवर कुठे कुठे लाल तकतकीत रेषा उमटलेल्या होत्या. आकाशांतले तारे बहुतेक आतां मावळण्याच्या बेतांत आले होते. पण रोहिणीचा पाठलाग करीत नभोमध्यावर येऊन ठेपलेला मृग मात्र अद्याप लखलखत होता; व त्याच्या उत्तरेला पुनर्वसूच्या मधोमध असलेला गुरु आपल्या रम्य प्रभेने व्याधाला लाजवीत होता. वर्षाकालाचा अंत सुचविणाऱ्या अगस्तीला मात्र दक्षिण क्षितिजावर अभ्रांनी गिळून टाकले होते. अंगणांत पहांटेच्या गार वाऱ्यावर आपला गंध उधळणारी चमेलीची आणि स्वस्तिकाची फुले खदखदां हंसत होती. ”

नदीवरील चांदण्याची मौज ‘ मुखवटे ’ कादंबरीत माडखोलकरांनी पुढील शब्दांनी वाचकांपुढे उभी केली आहे :-

“ चंद्र आतां पुष्कळच खाली आला होता. नारिंगी रंगाचे सुंदर खळे त्याच्या त्या मोठ्या झालेल्या कोरीभोंवती पडले होते; व नदीच्या विलोल प्रवाहावर त्याच्या सुदीर्घ किरणांचा नाच चाललेला होता. पुराचा पहिला भर ओसरून गेल्यामुळे नदीच्या पात्रांतील खडकांची रांग कांहीं ठिकाणी उघडी पडली होती. त्या खडकांवरून हत्तीच्या सोंडेसारख्या पाण्याच्या शेंकडों धारा खालच्या प्रवाहांत उडी घेत होत्या. त्या धारांचा अखंड होणारा गंभीर घोष !—त्या घोषांत रात्रीच्या वेळी होणारे इतर सारे क्षुद्र नाद विलीन होऊन नदीकाठची ती सशब्द शांतता विशाल आणि उदात्त वाटत होती. ”

निसर्गाचे सूक्ष्म-रम्य वर्णन

पावसाळ्यांतील सृष्टीचे शब्दचित्र माडखोलकर पुढीलप्रमाणे रेखाटतात—

“ पावसाची झिमझिम सुरू होती. पण पश्चिम क्षितिजावरल्या एका पांडुरक्या ढगाच्या आडून लकाकणारे सूर्यबिंब खिडकीच्या धूसर तावदानाने तळपत असलेल्या विद्युद्दीपाची आठवण देत होते. त्याचा फिका प्रकाश अतिवृष्टीने चिंब झालेल्या सृष्टीवर पडून तिला विशोभित पांडुरता आली होती त्या प्रकाशांत छावलेल्या घरांवरील पावसाने शेवाळून बुरसलेल्या

कौलारांत जी एखादीच नव्या कौलांची लाल लाल रांग दिसे, ती एखाद्या जुन्या मलिन वस्त्राला नव्या धाग्यानें केलेल्या रफूसारखी वाटत होती. गणेशोत्सव नुकताच संपला होता. पण ज्वारी कांहीं अद्याप जमिनीतून गुडघाभरसुद्धां वर आली नव्हती; व तिच्या पातीला येत चाललेला पिवळे-पणा त्या प्रकाशांत, अकालीं पिकलेल्या केसांच्या तकाकीसारखा, विद्रूप दिसत होता. ”

एक सुंदर व्यक्ति-रेखा

चंदनचें हास्य, तिचें शरीर-सौष्टव, तिची ढव वगैरेंचें वर्णन किती बारकाईचें आहे, पाहा—

“ सायंसूर्याचा रम्य प्रकाश तिच्या अंगावर पडला. त्या प्रकाशांत तिची केळफुलाच्या गाभ्यांतल्या कोंवळ्या पानासारखी आरक्त अंगकांति खुलून दिसत होती आणि तिच्या तोंडावरलें हास्य कन्हानच्या तांबूस वाळूवर खेळणाऱ्या चकचकीत जललहरीसारखे शोभत होतें.

तो तिला हंसत हंसत कांहीं तरी बोलला; ती त्याला हंसत हंसत कांहीं तरी उत्तर देऊन सायकलवर बसली.

तिचें तें हास्य पाहून त्यांना रखमाच्या हास्याची आठवण झाली. रखमा हंसल्याबरोबर जो मनाला रोमांचित करणारा गोड आवाज खळखळत कानांवर पडत असे, तोच आवाज आपण आज पुनः बारातेरा वर्षांनीं ऐकत आहोंत असा त्यांना भास झाला. बोलतांना ऐटदारपणानें मान वेळण्याची मोहक तऱ्हाहि अगदीं तीच; लांबट चेहऱ्यावर स्वाभिमानाची प्रभा पाडणारे टपोरे डोळेहि अगदीं थेट तसेच; व पेंडलवर पाय ठेवून सायकलवर झेप घेतांना बांधेसूद शरीराला आलेला मनोहर बांकहि अगदीं तसाच. ”

प्रपंचकर्थेंतील राजकारण

‘ नवे संसार ’ ही कादंबरी १९४१ सालीं माडखोलकरांनीं लिहिली. तो युद्धकाळ होता, तथापि केवळ सांसारिक जीवनच या कादंबरींत रंगवावयाचें असा त्यांचा आधींचा वेत होता. पण माडखोलकरांच्या लेखणीतील राजकारणाचें रक्त या ‘ प्रपंचकर्थेंत ’ हळूहळू उतरूं लागलें. तेव्हां प्रकाशकांनीं त्यांना इषारा दिला. पण माडखोलकरांनीं उत्तर दिलें, “ युद्धकाळांत जर

कादंबरी लिहायची आणि युद्धामुळे झालेला मनाचा क्षोभ जर तीत व्यक्त करायचा नाही, तर मग कादंबरी लिहायची तरी कशाला ?” हा सारा इतिहास सौ. शांताबाईंनी आपल्या प्रस्तावनेत दिला आहे. राजकीय चळवळी-साठी दरोडा घालणे आणि मुसलमानांच्या प्रतिकारासाठी शस्त्रांचे शिक्षण घेणे, या विचारांच्या पुरस्कारामुळे बहुधा ही कादंबरी पूर्वी जप्त झाली होती.

विस्कळित कथानक

“ जुन्या संसारांत प्रेम नसेल कदाचित्; पण निष्ठा होती, स्थैर्य होतं. नव्या संसारांत प्रेमहि नाही, निष्ठाहि नाही न् स्थैर्यहि नाही. ” हा विचार या कादंबरीत माडखोलकरांनी ओझरतेपणे मांडला आहे. त्या विचारांच्या साधकबाधक बाजू साकार करण्यासाठी त्यांनी असे कथानक रचले आहे की, विद्याधर खेर या नांवाचा एम्. ए. झालेला व काव्यतीर्थ पदवी घेतलेला तरुण साठ रुपयांवर शिक्षकाची नोकरी करतो. त्याची पत्नी मीरा हीहि नोकरी करते व त्याच्या प्राप्तीत भर घालते. पण जमाखर्चाची दोन्ही तोंडे कांहीं मिटत नाहीत. तेव्हां तो कोळशाची वखार काढतो, विमा कंपनीचा एजंट बनतो, आणि शेवटीं शालेचा राजीनामा देऊन क्रांतिकारकांच्या चळवळीत शिरतो. त्यांनी घातलेल्या एका दरोड्यांत हा दुरून भाग घेतो. त्यामुळे त्याला अटक होते, पण लगेच त्याची सुटकाहि होते. त्याचा शालेंतील राजीनामा हा जितका अकारण, तितकाच त्याचा राजकारणांतील प्रवेश आकस्मिक. चित्रपट-कथा लिहिण्याचाहि त्याने प्रयत्न केलेला असतो, पण तेथील कलेचा काळा-बाजार पाहून त्याचे मन विटते. त्याच्या लेखनावर लुब्ध झालेली सुशिक्षित तरुणी मुक्ता हिच्या प्रणयाचे खेळ कादंबरीच्या पानांतून कवडशाप्रमाणे दिसतात. या कथानकाला खमंगपणा आणण्यासाठीच की काय हॅडपार्टी, मद्यमांसाशन, दौलतजादा इत्यादि मालमसाला कादंबरीत भरलेला आहे आणि पंपूशेठा-सारखी आचरट पात्रेहि त्यांत गोवली आहेत.

‘ शुष्क रमणीयता ’

माडखोलकरांची नेहमीची भाषाशैलीसुद्धा प्रौढ व संस्कृतप्रचुर असते. त्यांतहि या कादंबरीतील सारीच पात्रे सुविद्य. त्यामुळे सुषमा, अनघ, शलाका, चषक, विदारक, मदिर, घणाघाती, उद्दीपिका, इत्यादि संस्कृत शब्द सर्वत्र

विखुरलेले आहेत, ते सामान्य कथा-वाचकाला कितीसे कळणार ? वर्णने अगदी रेखीव आहेत. पण कथानकांत जिव्हाळ्याचा ओलावा फारसा आढळत नाही आणि पात्रांत रसरशीत-जिवंतपणा बहुधा दिसत नाही. ' शुष्क रमणीयता ' या माडखोलकरांच्या शब्दांनीच त्यांच्या या कादंबरीचे—किंबहुना त्यांच्या सर्वच ललित कृतीचे—वर्णन केले, तर ते योग्य ठरणार आहे. एखाद्या बागेतील संगमरवरी पुतळे पाहण्याचा आनंद त्यांच्या कादंबऱ्या वाचतांना होतो. ' मुक्ता 'च्या काव्याचे जे गुणदोष या कादंबरीत वर्णिले आहेत, ते स्वतः माडखोलकरांच्याच लेखनांत बहुतांशी आढळतात. मुक्ताच्या काव्याविषयी माडखोलकर लिहितात, ' मुक्ता 'च्या काव्यांतल्या आणि कथांतल्या भावोर्मि या मृगजळाच्या तरंगांसारख्या वाटल्या होत्या. त्याला किती तरी वेळां अत्यंत मोहक आणि अत्यंत तेजस्वी-पण आर्द्रतेचा लवलेशसुद्धा नसलेल्या !

पण त्या दिवशीं रात्री तिच्या डोळ्यांत जे भाव, जी उत्कंठा आणि जें कुतूहल त्याला दिसले, तें स्निग्धतेनें आणि सहानुकंपेनें किती ओथंबलेलें होतें. अर्थात् तिच्या काव्यांत आणि कथांत ही शुष्क रमणीयता हें संगमरवरी शिल्पांचें मृदुकठोर सौंदर्य आहे. ”

मनोहर उपमा

एखाद्या सुंदर इमारतींत रंगीबेरंगी कांचेच्या खिडक्या असाव्यात, त्याप्रमाणें माडखोलकर आपल्या ललित भाषेमध्ये मधून मधून सुंदर उपमा देतात. त्याचे दोनतीन नमुने पाहा. “ कधीं एकाग्र आणि अंतर्मुख न होणारें मन अशा वेळीं स्वतःशीच रममाण होतें; व आगगाडीच्या अंधान्या खोलीत, स्वतःच्या डोळे न उघडलेल्या पिलांना सुरक्षिततेच्या खात्रीनें चाटीत, पाजीत, कुरवाळीत निश्चित पसरलेल्या मांजरीप्रमाणें मन आपल्या अथांग कुहरांत दडी देऊन बसलेल्या अबोध विचारांना आणि अंशानुभूत भावनांना साद घालून त्यांच्याशी खेळत बसतें. ”

“ मन विव्दळ असतां, गाण्याची अवचित कानांवर पडलेली भेदक लकेर किंवा सप्तमीच्या छायाबहुल चांदण्यांत पाहिलेले एखादें आभासिक रमणीय दृश्य जसें मनांत घोळत राहतें, तशी तिच्या त्या पहिल्या भेटीची स्मृति, त्या स्मृतीची असंवेद्य संवेदना, त्याच्या मनांत सतत जागृत होती. ”

“ पाऊस आणि चांदणें यांनीं उजळलेली सृष्टि, जिच्या केसांतून आणि वस्त्रांतून पाणी निथळत आहे अशा न्हाणीघरांतून अंग पुशीत घाईघाईनें बाहेर येणाऱ्या कमनीय स्त्रीसारखी, स्वच्छ आणि प्रसन्न दिसत होती. ”

रौद्र-सौम्य वर्णनें

सृष्टिवर्णनाची माडखोलकरांची शैली खांडेकरांपेक्षां फडक्यांकडे अधिक झुकलेली आहे. त्या त्या प्रसंगाचें सूक्ष्म तपशीलवार वर्णन ते देतात आणि त्या वर्णनावरून वाचकाचें चित्त उडूं नये अशाच वेतानें उपमा-रूपकादि अलंकार त्यामध्ये मिसळतात. वादळाचें वर्णन करतांना ते लिहितात, “ तोंच बाहेर वीज एवढ्या मोठ्यानें कडाडली कीं, त्या गॅरेजच्या एकेरी विटेच्या भिंती कोसळून पडतात कीं काय, असें त्यांना वाटलें; व बाहेर धिंगाणा घालीत असलेल्या धूळ-वादळाच्या धडाक्यानें सारीं दारें आणि खिडक्या, थंडीनें थडथडणाऱ्या दांतंप्रमाणें, सारखीं खडाखडां वाजू लागलीं. एक-मेकांच्या चोचीला चोच भिडवून घरट्यांत बसलेलीं पांखरें जशीं वाऱ्याच्या झपाट्यानें भयभीत व्हावीत, तशी क्षणमात्र त्यांच्या मनाची अवस्था झाली. ”

हें वर्णन जितकें रौद्र, तितकेंच सौम्य वर्णनहि माडखोलकर करूं शकतात. झाडें, फुलें, तारे यांचें सूक्ष्म ज्ञान या वर्णनांत ते ओतूं शकतात. चांदण्या रात्रीं बागेंतील फुलझाडें आनंदाची बहार कशी लुटीत असतात. याचें वर्णन करतांना माडखोलकर म्हणतात, “ अंगणांतल्या चाफ्यांच्या उंच खोडाच्या शाखाग्रांना आलेलीं पांढरीं फुलें पाहून असा भास होत होता कीं, चंद्र-किरणांतून सवणारे सुधेचे विंदु झेलण्यासाठीं विचाऱ्या उघड्यावाघड्या पर्णविहीन चाफ्यानें आपल्या चिमुकल्या ओंजळी आतुरतेनें वर धरल्या आहेत. गच्चीच्या कठड्यावर ठेवलेल्या कुंड्यांतलीं मोगऱ्याचीं फुलें आपला मस्त गंध हंसतमुखानें वाऱ्यावर उधळीत होती आणि रस्त्यावरल्या चिचव्याला आलेला बहर आपला नाजूक मंद गंध त्या सौम्य चांदण्यांत मिसळीत होता. ”

नृत्याचें शब्द-चित्र

एकां नर्तिकेचें शब्दचित्र माडखोलकरांनीं इतकें सूक्ष्म व सांगोपांग वर्णिलें आहे कीं, तें वाचतांना माधव ज्यूलियन यांच्या ‘ कंचनी ’ या कवितेचें

स्मरण व्हावें. नर्तिकेच्या मयूर-नृत्याचें शब्द-चित्र माडखोलकर पुढील डौलदार शब्दांनीं व लयबद्ध वाक्यांनीं रेखाटतात.

“ पायांतील घुंगरांच्या तालावर छुमछुमत ती नर्तकी रंगपटांतून बाहेर आली. मोरपंखी रंगाची जी घोळदार साडी या वेळीं ती नेसली होती, तिच्यावरील मोराचे डोळे त्या उज्ज्वल दीपप्रकाशांत इतके कांहीं लखलख करीत होते कीं, ती एक एक पाऊल तालावर टाकून मंदगतीनें पुढें येत असतां मोरच मोठ्या डौलानें पावलें टाकीत येत आहे, असा भास प्रेक्षकांना झाला. थोडेसें अंतर अशा रीतीनें चालत आल्यावर तिनें आपले कमरेवर असलेले हात वेलीच्या शाखांसारखे लांब पसरले. अत्यंत चपलतेनें, एक गिरकी घेऊन पाहतां पाहतां साडी दोहों बाजूंनीं झरकन वर उचलली; व मोराच्या तुऱ्यासारखी नीलमण्यांची बिंदी घातलेलें आपलें मस्तक किंचित् पुढें झुकवून एकदम नृत्याला प्रारंभ केला. साडीच्या घोळामुळें मोराच्या पिसान्यासारखी दिसणारी तिची ती रमणीय आकृति, पुढें झुकलेल्या मस्तकाचें तें भावपूर्ण आंदोलन आणि नृत्योन्मत्त डोळ्यांतून ओसंडणारा विलोल आनंद-तिच्या त्या मयूरनृत्यावर, त्या मोहक वेशभूषेवर आणि त्या तरल हावभावांवर नजर ठरेना. ”

विशिष्ट प्रसंगांतील शब्दचित्र उभें करण्यांत माडखोलकरांचें चातुर्य चांगलें दिसून येतें. त्याचा एक नमुना पाहा. “ मीरानें आपले दोन्ही ओचे वर खोंवले होते व पदरहि हाताखालून घेऊन घट्ट बांधला होता. विजेच्या प्रकाशांत उजळून दिसणाऱ्या तिच्या त्या गोरट्या हातांवर उडालेले पाण्याचे शिंतोडे चमकत होते. गुढव्यापर्यंतचा पायांचा भागहि ओला झाला होता. आणि हातातलें काम तसेंच टाकून घाईनें दार उघडावयाला आल्यामुळें जो श्वासाचा वेग वाढला होता, त्यामुळें होणारी तिच्या वक्षःस्थलाची वरखाल स्पष्ट दिसत होती. विस्कटलेल्या केसांच्या काळ्याभोर बटा उंच कपाळाच्या दोहों बाजूंनीं भुवयांपर्यंत येऊन भिडल्या होत्या. ”

सयुक्तिक संवाद

माडखोलकरांच्या कादंबऱ्यांत छोटेछोटे संवाद पुष्कळ असतात, आणि त्यांत सयुक्तिकपणा, कोटीबाजपणा व विनोद हे गुण आढळतात. संवादांतील

सहजोद्गार त्यांच्या लेखणीतून फारसे उतरत नाहीत, पण सुशिक्षितांच्या एखाद्या वादसभेतील हास्यविनोदाचे प्रतिबिंब त्या संवादावर पडलेले दिसते.

समाजातील दुःखाचे मूळ कोणते या प्रश्नाचे उत्तर समाजवादी दृष्टिकोनातून माडखोलकर असे देतात की, “ मनुष्याच्या अधःपाताचं मूळ कारण संपत्तीची विषम वांटणी हे आहे. श्रीमंतांचा अधःपात होतो, तो संपत्तीच्या अतिरेकामुळे, आणि गरिबांचा अधःपात होतो तो संपत्तीच्या अभावामुळे ! श्रीमान्, सुसंस्कृत मनुष्य दारू पितो, तो आपल्या अतिरिक्त सुखोपभोगामुळे निःसत्त्व झालेल्या मनाला, बुद्धीला आणि इंद्रियांना चेतना आणण्यासाठी ! गरीब, अडाणी मनुष्य दारू पितो, तो दारिद्र्यामुळे होणाऱ्या दुर्धर यातनांचा मनाला विसर पडावा म्हणून ! अर्थात् माणसाच्या अधःपाताचं खरं कारण दारू हे नव्हे; तर संपत्तीचा अतिरेक किंवा अभाव हे आहे. संपत्तीच्या अभावाप्रमाणेच तिचा अतिरेकहि माणसाच्या अधःपाताला कारण होतो ! ”

आत्मकथेचे यशापयश

संसारातील प्रेम व त्या प्रेमाची विफलता हा विषय ललित लेखकांना सदैव पुरणारा आहे. तोच विषय ‘ भंगलेले देऊळ ’ या कादंबरीत माडखोलकरांनी रंगविलेला आहे. “ विवाहाचे देऊळ भंगलेले असेल, भ्रष्ट झालेले असेल, तर तुमच्या कल्पनेप्रमाणे त्याचा जीर्णोद्धार करा, पण ते पाडून टाकू नका. ” असा संदेश या कादंबरीचे शेवटी दिलेला आहे. पण हा विचार वाचकांच्या चित्तावर ठसविणे हा कांहीं कादंबरीचा उद्देश दिसत नाही. तशी तिची रचनाच नाही. तिच्यातील सारे प्रवाह या एका केंद्राकडे वाहात नाहीत. सारे वातावरण भरले आहे प्रणयचेष्टांनी. प्रेम-भावनेतील चढउतार रंगविणे हेच या कादंबरीचे प्रयोजन दिसते.

‘ मृत्युशय्येवरील मानिनी ’ची ही आत्मकथा आहे. आपल्या ‘ जीविताची पायमल्ली ’ झाल्यामुळे, अनसूया या सुशिक्षित स्त्रीच्या ‘ भ्रम हृदयाचे एकांतातील आकंदन ’ म्हणजे ही कादंबरी. माडखोलकरांची ही अनु खाडेकरांच्या उल्केची बहीण शोभण्यासारखी प्रगल्भ विचाराची आहे-

हरिभाऊंची यमू किंवा वरेरकरांची मथू यांच्याप्रमाणे हृदयाला चटका लावणारी तिची करुण कहाणी नाही, तिची भाषा सहज नाही, स्त्रियांना शोभणारी नाही. अनु ही सुशिक्षित, तर तिचे चित्त वेधून घेणारा अरुण हा तर कवीच. त्यामुळे त्यांच्या संवादांत कालिदास आणि भवभूति. शेक्सपीअर आणि टेनिसन, ब्राउनिंग आणि शेले-अशा कविश्रेष्ठांचे उल्लेख येतात हे एक वेळ स्वाभाविक म्हणता येईल; “ पण आज तुम्हां दोघींना पाहिल्यावर की नाही मला वाटलं, रजनी आणि उषाच बसल्या आहेत मूर्तिमंत माझ्यापुढं ! ” ही संवादांतील भाषा कृत्रिम व अस्वाभाविक वाटते. त्यांतहि विशेष हे की, मृत्युशय्येवर पडलेली एक दुःखी व दुर्दैवी स्त्री ‘ आपल्या शिणलेल्या मनाला विरंगुळा ’ म्हणून हे सारे लिहित आहे. मनूचे वर्णन अरुच्या तोंडीं घालतांना अनु किती कृत्रिम लिहिते पाहा, “ तिच्या गालांवर संध्येची लाली आहे. डोक्यांत तारकांचं तेज आहे, केसांत क्षितिजाचा नीलिमा आहे, भुवयांत लाटांची वक्रता आहे अनु हंसण्या ओठांवर त्यांच्या फेसाचा शुभ्रपणा आहे ! ”

मजेशीर उपमा

नेहमीप्रमाणे मनोहर उपमा माडखोलकरांनी मधून मधून दिलेल्या आहेत. भानुमतीचा खेळ खेळणाऱ्या मुलीचा आनंद व्यक्त करतांना ते म्हणतात, “ अनारशाचे स्वच्छ धुतलेले तांदूळ अंगणांत वाळत घातले असतां चिमण्या जशा त्यांच्याभोंवतीं चिंचिंचित उडत असतात, तशा आम्ही मुली वागडत होतो. ”

आणखी एक उपमा पाहा.

“ झाडांचीं मुळे पाण्याचा ओलावा ज्या बाजूला मिळेल, त्या बाजूला पसरत जातात आपोआप. मनुष्यांच्या भावनांचेहि तसेच नाही कां ? प्रेमाचा जिव्हाळा जिकडे म्हणून लाभेल असे त्याला वाटते, तिकडे धांव घेते त्याचे मन. ”

आयुष्यांत सुख मिळणे हे बाहेरच्या परिस्थितीपेक्षा आंतल्या मनःस्थितीवरच अवलंबून आहे, हा विचार माडखोलकर पुढील शब्दांनी मांडतात; “ कोणत्याहि गोष्टीपासून होणारं सुखदुःख हे तिच्या आपल्यावर होणाऱ्या

प्रत्यक्ष परिणामावर-ज्या अनुकूल-प्रतिकूल संवेदना आपल्या मनांत उत्पन्न होतात त्यांच्यावरच नसतं कां अवलंबून अखेर ? जगांतलं सारं सौंदर्य सकलंक, सारं सुख समर्याद अन् सारीं तत्त्वे सापेक्ष आहेत. त्यांना जी पूर्णता येते, ती केवळ आपण तसं म्हणतो म्हणून, निव्वळ आपल्या भावनेच्या प्रभावानं !”

आत्मचरित्राचा आभास

दुहेरी जीवन ? ही माडखोलकरांची कादंबरी कांहीं अंशीं आत्मचरित्रपर आहे असें म्हटलें तरी चालेल. लेखकाच्या अनुभवाचे रंग थोडेफार त्यांच्या विंगड्यांत कळत न कळत उमटतातच. पण ‘मी’ मध्ये हरिभाऊंन, ‘उल्के’मध्ये खांडेकरांचें किंवा ‘स्मृति-लहरी’मध्ये वामनरावांचें आत्मचरित्र अधिक स्पष्टपणें प्रतिबिंबित झालें आहे; तसेंच या कादंबरींत माडखोलकरांचें जीवन चित्रित झालेलें आढळतें. आपल्या कादंबरीवर सत्यसृष्टीचा मुखवटा चढविण्यासाठीं त्यांनीं श्री. वझे, जोगळेकर, डांगे, पर्वते, भिडे, डॉ. झकरायस वगैरे व्यक्तींचें व ‘रविकिरण मंडळा’ सारख्या संस्थांचे स्पष्ट उल्लेख केलेले आहेत. ‘मला जगावंसं वाटतं रे !’ हे जे करुण उद्गार माडखोलकरांनीं आपल्या जीवनांत ऐकले, त्यांचाच पडसाद सुशीलकुमार या कादंबरींत उमटवितो. ‘मुक्तात्मा’ कादंबरींतहि केशवच्या ‘कपाळाला खळगा’ पाहून एक म्हातारी भविष्य वर्तविते, तोच प्रकार खुद्द माडखोलकरांच्या आयुष्यांत घडलेला आहे. अशा सत्य घटनांची कल्पितार्शी गल्लत करूनच माडखोलकर आपली कादंबरी रचतात.

राजकारणाचीं ठिगळे

सत्यसृष्टीचा आधार व्यक्तीपुरताच घेऊन न थांबतां माडखोलकर आपल्या राष्ट्राचा इतिहास, तो घडविणाऱ्या कांहीं संस्था आणि त्या संस्थांचे सर्वश्रेष्ठ पुढारी, यांचाहि ‘उद्धार’ करतात. काँग्रेस व गांधीजी यांच्यावर त्यांनीं या कादंबरींत आणि ‘कांता’, ‘मुखवटे’, ‘प्रमद्वरा’ वगैरे कादंबऱ्यांतहि जी टीका केली आहे, ती कलादृष्टीला कलंकभूत आणि राजकीय दृष्टीनें अज्ञानाची आहे. माडखोलकरांना उदारमतवाद नको, गांधीवाद नको, रॉयवाद नको, साम्यवादहि नको, -पाहिजे आहे ‘क्रांतिवाद,

असें ते म्हणतात. पण, फुटकळ व्यक्तीनें दरोडे घालणें व खून करणें यांपलीकडे या क्रांतीचें तत्वज्ञान त्यांना स्पष्ट करतां आलें नाहीं. वैयक्तिक दहशतवादालाच त्यांनीं हें व्यापक नांव आधीं दिलें आणि पुढें त्यावर 'सुभाषवाद' या सोज्वळ नांवाचें पांघरूण घातलें. परंतु बंकिमचंद्रांची 'आनंदमठ' किंवा शरच्चंद्रांची 'भारती' याप्रमाणें त्यांच्या कादंबरीनाम आत्म्या आणि तिच्या देहाचे अणुरेणु राजकारणानें स्फुरणारे नाहीं. त्यांचे राजकारण प्रेममय वजा आहे.

मुख्य सूत्र

विकृत प्रणयचेष्टांचें उत्तान वर्णन करणें, हेंच माडखोलकरांच्या कादंबरी-लेखनाचें मुख्य सूत्र दिसतें. त्याला राजकारणाचा वास ते हेवति, तो एखाद्या श्रृंगारिक लावणीचा आध्यात्मिक शेवट करवा तितकाच 'दुहेरी जीवना'चा नायक मुकुंदा हा मध्यप्रांताच्या पंतप्रधानांचा पार्लमेंटरी सेक्रेटरी दाखविला आहे. तो कामगारसंघ, चरखासंघ, हरिजनसंघ यांचाहि कार्यकर्ता आहे म्हणे. कादंबरीकार म्हणूनहि त्याचा लौकिक आहे. अशा दर्जाच्या पुढाऱ्याचें हें दुहेरी जीवन म्हणजे काय आहे ? तर नृत्य, जुगार, मद्यपान व व्यभिचार यांचा चौखूर धिंगाणा. कायदेमंडळ व कायदेभंग यांचें वर्णन केवळ झालरी सारखें लावलेलें आहे. गांधीवाद व साम्यवाद यांचा उपयोग चटणी कोशिबिरीप्रमाणें केलेला आहे. सारें महत्त्व, सारी मदार आहे विकृत प्रेमावर.

उथळ टीका

गांधी-अर्बिन कराराचा काल पार्श्वभूमीसाठी घेऊन माडखोलकरांनी लिहिलेली दुसरी कादंबरी म्हणजे 'शाप'. तिचा नायक निशिक्रांत क्रांतिकारक आहे असें कादंबरीकार सांगतात. पण त्याचें वर्तन उल्लूपणाचें, बदफैलीपणाचें आहे. त्याचें प्रायश्चित्त त्याला घाणेरड्या रोगानें भिळतें. 'कांता' कादंबरीचा नायक प्रियदर्शन हा मध्यप्रांताच्या माजी गव्हर्नरांचा पुतण्या. गव्हर्नर सर महादेव ठाकूर यांचें करारी व दिलदार स्वभाव-चित्र माडखोलकरांनी उमदेपणानें रेखाटलें आहे. पण शामसुंदरीचें तें 'मिष्टान्न-भांडार', त्यांतील तें मित्रमंडळ आणि त्यांची चर्चा, पंडितजींची लांबलचक व्याख्यानं व दहा-

दहापानी पत्रे—या सर्वांमुळे कांतेचें महत्त्व कादंबरीत कमी झालें आहे. दांडी-यात्रेची पार्श्वभूमि नांवापुरतीच आहे. याच प्रियदर्शनाला नायक बनवून व त्याचे तोंडावर डॉ. खरे यांचा मुखवटा चढवून माडखोलकरांनी 'मुखवटे' या कादंबरीत गांधीवादावर उथळ टीका केली आहे. 'प्रमद्वरा' या शेवटच्या कादंबरीतहि त्याच अज्ञानी टीकेचें तुणतुणें त्यांनी वाजविलें आहे. पण स्वातंत्र्य-प्राप्तीच्या इतिहासानें माडखोलकरांची ही सारी टीका फोल ठरविली आहे.

जीवनांतून पलायन

आत्मचरित्रपर किंवा राजकारणपर कथा-भागापेक्षां माडखोलकरांच्या लेखणीचा खरा भर—किंवा बहर—स्वैर प्रणय-जीवनावर आहे. त्याचा खुला पुरा व निर्भेळ आविष्कार 'नागकन्या' व 'डाक बंगला' या दोन कादंबऱ्यांत पाहावयास सांपडतो. या दोन्ही कादंबऱ्या युद्धकालांतच लिहिलेल्या आहेत. पण त्यांत उल्लू माणसाच्या नंग्या नाचापेक्षां दुसरें कांहींच नाही. "युद्धकालांत जर कादंबरी लिहायची आणि युद्धामुळे झालेला मनाचा क्षोभ जर तीत व्यक्त करावयाचा नाही, तर मग कादंबरी लिहायची तरी कशाला?" असा बाणेदार सवाल प्रकाशकांना माडखोलकरांनी 'नवे संसार' या कादंबरीच्या वेळीं टाकला होता, तोच प्रश्न त्यांच्या एखाद्या चहात्या वाचकानें त्यांना या दोन कादंबऱ्यांबाबत केला, तर त्यांचेजवळ उत्तर काय आहे? 'नाग-कन्या' व 'मत्स्य-कन्या' यांच्या मनसोक्त जलक्रीडा व प्रणयक्रीडा हाच कां त्यांचा युद्धकालीन क्षोभ? विकृत मनाचे कल्पनातरंग रंगविणाऱ्या माडखोलकरांच्या या उच्छृंखल कादंबऱ्या तरुण पिढीनें न वाचल्या तरच त्यांचे-विषयींचा त्यांचा आदरभाव टिकून राहिल. या कादंबऱ्यांत खरा वास्तववादहि नाही. समाजातील कोणत्याहि वर्गाचे प्रतिनिधि होणारी त्यांतील पात्रे नाहीत विद्यमान समाजस्थितीचें हें सत्य प्रतिबिंब नव्हे. शेंकडों—नव्हे हजारों महाराष्ट्रीय कुटुंबांपैकीं एकांत तरी या कादंबरीतल्यासारखे प्रणयाचे प्रसंग वा प्रकार घडत असतात काय? हा ध्येयवाद नाही कीं वास्तववाद नाही, केवळ पलायन-वाद (Escapism) मात्र या कादंबऱ्यांत भरलेला आहे. लहान मुलाची

क्रिरक्रर थंवावी म्हणून त्याला अडाणी आई अफूची गोळी चारते, त्याच-
प्रमाणे रोजच्या जीवनातील कटकटीला कंटाळलेल्या सुशिक्षित वाचकांना
माडखोलकर आपल्या मोहक व मादक कल्पना-सृष्टीत फिरवून आणीत असतात.
चंदनवाडी व कांता या दोनच कादंबऱ्या माडखोलकरांच्या शुद्ध कथा-
कौशल्याच्या निदर्शक आहेत.

‘ आधुनिक संत ’ या रूपानेंच श्री. साने गुरुजी यांना महाराष्ट्र ओळखतो. ज्ञानेश्वरादि संत येथें पूर्वी होऊन गेले; पण विसाव्या शतकांतील या विज्ञानयुगांतहि, गुरुजींनीं आपलें जीवन असें घालविलें व संपविलें कीं, त्यामुळें त्यांना ‘ संत ’ ही पदवी सहजच लाभली. चोहोंकडे जडवाद व भोगवाद यांच्या लाटा उसळत असतांना आणि डोळस बुद्धिवादाचा व भौतिक शास्त्रांचा प्रकाश झगझगत असतांना, त्याग, सेवा, भक्ति, श्रद्धा, परोपकार आणि शेवटीं आत्मसमर्पण असल्या दैवी गुणांनीं नटलेलें निर्मल व निरहंकारी जीवन गुरुजींनीं घालविलें, हें पुढील पिढ्यांना कदाचित् खरेंहि वाटणार नाहीं—एक नुसता ‘ चमत्कार ’ वाटेल. पण गुरुजींचा निगर्वा स्वभाव, प्रेमळ वाणी आणि अखंड सेवा हे अलौकिक गुण साक्षात् पाहिलेले—अनुभविलेले शेंकडों लोक महाराष्ट्रांत आहेत.

उदात्त रसाचें अभ्यंगस्तन

झन्याचें झुळझुळणें किंवा पांखरांचें किलविलणें, तसें गुरुजींचें सारें बोलणें—चालणें. ‘ करी मनोरंजन जो मुलांचें । जडेल नातें प्रभुशीं तयाचें ॥ ’ अशी त्यांची भावना. त्यामुळें लहान मुलांना गोष्टी सांगण्यांत ते स्वतः रंगून जात आणि त्या मुलांनाहि गुंगवून सोडीत. मुलांसाठीं त्यांनीं किती तरी गोड गोड गोष्टी लिहिल्या ! — आणि त्यांची ती अद्वितीय कादंबरी ! महाराष्ट्रांतील कोणा

सुशिक्षितानें ती वाचली नसेल ? आणि वाचतां वाचतां आपल्या अश्रूनीं तिचीं पानें भिजविलीं नसतील ? सर्व महाराष्ट्रीय वाचकवर्गांला या कादंबरीनें उदात्त प्रेमाचें जणूं अभ्यंगस्नानच घातलें ! मातृप्रेमाचें महिम्न-स्तोत्रच तें ! ज्ञानेश्वरांची जशी ज्ञानेश्वरी, तशीच ' सानेश्वरांची ' ' शामची आई '. दोन्हीमध्ये प्रेमाचें अमृत सांठविलेलें आहे. एक सागर असेल व दुसरें सरोवर असेल; पण दोहोंमधील जीवन एकच.

तीन क्षुधा

साने गुरुजींना आपल्या सानपणाची जाणीव फार होती. ' लहानाहून लहान ' ते होते. थोर पुरुषांची ' भित्री भक्ती ' ते करीत. त्यांचें प्रेम ' मुके ' होतें. गांधीजी, विनोबाजी व सेनापति बापट यांच्याविषयीं त्यांना अपार आदर-पण त्यांच्यापासून ते नेहमीं दूरदूर राहात. मनांतल्या मनांत ते परमेश्वराची अशी प्रार्थना करीत कीं, ' एक परार्धांश गांधी, एक परार्धांश टागोर, एक परार्धांश रामकृष्ण परमहंस अशा मिश्रणाचा मीं वनावें. गांधींची सेवावृत्ति, रवींद्रांची काव्यशक्ति व रामकृष्णांची भक्ति, या तिहींचा संगम माझ्यांत व्हावा. हात सेवेंत थोडेफार रावोत, ओठ गोड गाणें गुणगुणोत व डोळे देवासाठीं ओले होवोत, या माझ्या तीन क्षुधा आहेत. ' सेवा, भक्ति व काव्य या त्रिगुणांचा विकास गुरुजींनीं आपल्या जीवनांत केला-महाराष्ट्रांतील कुमारांची ते ' आई ' बनले.

आईचें स्तोत्र

साने गुरुजी यांचें नांव पांडुरंग सदाशिव साने. लहानपणीं त्यांना ' पंढरी ' म्हणत. पंढरीच्या पांडुरंगाची सेवा पुढें प्राणपणानें करणाऱ्या या संताला पांडुरंग हें नांव किती शोभतें ! त्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांतील पालगड येथें ता. २४ डिसेंबर १८९९ रोजी झाला. हा दिवस म्हणजे दया-मूर्ति येशूख्रिस्त यांचा जन्मदिन. पालगड येथें मराठी चौथीपर्यंत पंढरीचें शिक्षण झालें. पण खरें शिक्षण मिळालें आईकडूनच. तीच त्यांच्या मनाची मूर्तिकार व शीलाची शिल्पकार. तिनेंच पंढरीच्या अंतःकरणांत प्रेम-भावनेचीं रोपें लावलीं. वेलीवरील कळ्या खुडूं नयेत, मेलेल्या चिमणीचें सुतक धरावें, गाईशीं नातलग माणसाप्रमाणें समतेनें वागावें, कांहीं झालें तरी खोटें बोलूं नये-

इत्यादि भूतदयेच्या उदार भावना लहान लहान प्रसंगांतून तिने त्याला नकळत शिकविल्या. आईचें नांव होतें यशोदा. पंढरीला तिचें शिक्षण खरोखरच यशोदायक झालें.

आईला तो गुरु मानी, कल्पतरु मानी. या आपल्या भावनेचेंच वर्णन त्यांनीं 'शामची आई'मध्ये पुढील शब्दांनीं केलेले आहे. 'आई-या अक्षरांत श्रुतिस्मृति आहेत; सारीं महाकाव्ये आहेत. या दोन अक्षरांत माधुर्याचा सागर आहे, पावित्र्याचा आगर आहे; फुलांची कोमलता, गंगेची निर्मलता, चंद्राची रमणीयता, सागराची अनंतता, पृथ्वीची क्षमता हीं सारीं आईजवळ पाहावयास मिळतील; सारीं दैवते आईत येऊन गेली. आई हें दैवतांचें दैवत आहे.' "

गरिबीशीं झुंज

मराठीच्या चार इयत्ता पुण्या झाल्यावर इंग्रजी शिक्षणासाठीं गुरुजी दापोलीस गेले. त्यापूर्वीं ते पुण्यास मामाकडे कांहीं काळ राहिले होते. दापोलीस असल्या वेळेपासूनच त्यांनीं जुनें संत वाङ्मय वाचावयास सुरुवात केली. संस्कृत काव्यहि त्यांनीं अभ्यासिलें, पाठ केलें. स्वतः कविताहि ते रचूं लागले. वक्तृत्व विकसलें. दर शनिवारीं बारा मैल पार्यीं चालून ते दापोलीहून पालगडला जात. गरिबीमुळें तेथून ते औंध येथें शिक्षणासाठीं गेलें. त्या संस्थानांत शिक्षण मोफत होतें. कोठें कोंकण व कोठें औंध ! पण आईनें प्रोत्साहन दिलें, 'ध्रुवाप्रमाणें जा !' औंध येथें अत्यंत गरिबीत राहून त्यांनीं ज्ञान मिळविण्यास सुरुवात केली. कोठेंच जागा मिळेना, तेव्हां मशिदीजवळ चार आणे भाड्याच्या खोलींत राहून व माधुकरा मागून त्यांनीं दिवस काढले. कधीं अन्नछत्रांत जाऊन, कधीं पाण्याबरोबर भाकरी खाऊन, तर कधीं उपवास करून ते विद्यादेवीची आराधना करीत होते. पिठाच्या गिरणींत सांडलेल्या पिठावरहि त्यांनीं आला दिवस घालविला. पण प्लेगनें खो दिला, म्हणून गोंधळून ते पुणें येथें आले. तेथें तरी काय ? विद्येच्या मार्गावर गुलाबाच्या पायघड्या थोड्याच घातल्या होत्या ? तनि दिवस तर नुसते डाळेचुरमुरे खाऊन त्यांनीं काढले. एका मित्राच्या घरीं ते राहात. सहा सहा महिन्यांत हजामत नसे. आठवड्यांतून चार दिवसाचेच वार लागले.

अर्थात् तीन दिवस त्यांना उपवास पडे. दोन्ही वेळां जेवण तर त्यांना प्रायः कधीच मिळत नसे. रात्रीचें जेवण म्हणजे बहुधा बुधवार वागेंत हवा खाणें हेंच. 'नूतन मराठी विद्यालयां'त सहाव्या इयत्तेमध्ये त्यांनीं नांव दाखल केलें. बरोबरीच्या विद्यार्थ्यांपैकीं कोणी आजारी पडला तर त्याची शुश्रूषा ते जीव तोडून करीत. मंडईत गेले तर कुडबुड्या जोश्याला त्यांनीं आपल्या अंगांतील कोट व जोडा दिला. १९१८ सालीं ते मॅट्रिक झाले. त्या वेळीं त्यांना किती आनंद वाटला असेल, हें एक आगरकर जाणोत ! 'सुखदुःखाचीं पारडीं समान' राखण्यासाठीच कीं काय, याच वर्षीं गुरुजींची आई इहलोक सोडून गेली.

गुरुकुलांत गुरुजी

खाचखळग्यांतून व कांट्यांकुट्यांतून धांवण्याची शर्यत असते ना ? तसाच प्रकार गुरुजींच्या विद्याभ्यासाचा होता. अडचणींना न जुमानतां ते शिक्षणाची चढण हंसतमुखानें चढत होते. ते कॉलेजांत गेले. तेथें खूप वाचावें आणि एकलकोंड्या वृत्तीनें राहावें, असें त्यांचें वर्तन असे. अभ्यासांतील नैपुण्यानें ते आपल्या प्राध्यापकांना चकित करीत. 'न्यू पूना कॉलेज'मध्ये असतांना त्यांनीं लिहिलेल्या मराठीच्या उत्तरपत्रिका त्यांचे गुरु प्रा. पोतदार यांनीं अजून जपून ठेवल्या आहेत. इंटरच्या परीक्षेंत त्यांना संस्कृतची शिष्यवृत्ति मिळाली. १९२२ सालीं ते बी. ए. ची परीक्षा उत्तम रीतीनें उत्तीर्ण झाले. त्यामुळें कॉलेजांतील फेलोशिप त्यांना मिळाली. तिच्या आधारावर ते १९२४ सालीं एम्. ए. झाले. त्यापूर्वीच खानदेशांतील अंमळनेर येथील तत्त्वज्ञान-मंदिरांत ते फेलो म्हणून राहिले. नंतर प्रताप हायस्कूलांत १९२४ च्या जूनपासून ते शिक्षकाचें काम करूं लागले. त्या कामाशीं ते अगदीं तन्मय झाले. रात्रंदिवस, तन-मन-धन ओतून, ते विद्यार्थ्यांना शिकवीत, संभाळीत व वाढवीत. गुरुकुलच झालें होतें तें खरेखुरें ! तासाच्या घंटेचें किंवा महिन्याच्या पगाराचें भान त्यांना नसे !

विद्यार्थ्यांवर ते आईसारखी माया करीत. वसतिगृहामध्ये राहून ते साऱ्या विद्यार्थ्यांचा परामर्श घेत. विद्यार्थ्यांचे काय, पण गोपाळसारख्या गड्याशींहि,

ते भावाप्रमाणेच वागत-त्याच्या आजारीपणांत आलोचन जागरण करून सेवाशुश्रूषा करीत. पडित जमिनीमध्ये ते बाग फुलवीत. 'छात्रालय' या नांवाचे एक दैनिक ते काढीत. ते सारे गुरुजी स्वतः एकटे एकटांकी लिहीत. ते वाचण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या उड्या पडत. शाळेच्या चालकांनी छापील मासिक काढण्यास त्यांना उत्तेजन दिले. त्यांतहि गुरुजीच पुष्कळ लिहीत. आपल्या पगारांतील बचत करून, ते पैसे गुरुजी मासिकासाठी खर्च करीत. हे 'विद्यार्थी' मासिक इंग्रज सरकारने बंद केले.

कारागृहांतील शीघ्र साहित्य

गांधीजींनी १९३० साली कायदेभंगाचे रणशिंग फुंकले. त्यांची दांडी-यात्रा देशभर दुमदुमू लागली. स्वातंत्र्य-संग्रामाची ती घोषणा-मातृभूमीची ती हांक-कानांवर पडतांच, गुरुजी त्या गुरुकुलांतून बाहेर पडले आणि राष्ट्रीय आंदोलनांत सामील झाले. सारा खानदेश आपल्या वक्तृत्वाने त्यांनी हलविला. सरकारने त्यांना पंधरा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली. आधी धुळे व नंतर त्रिचनापल्ली या तुरुंगांत गुरुजी सक्तमजुरी भोगीत होते. चक्री पिसण्याचे कठीण कामहि त्यांना देण्यांत आले होते. पुढे १९३२, १९३४, १९४० व १९४३ साली पुनः पुनः तुरुंगवास त्यांच्या वाट्यास आला. तुरुंगांतील छळ-अपमान-अन्याय-सारे काही त्यांनी शांतपणे सोसले. एवढेच नव्हे तर, ते विष पचवून त्यांनी प्रसन्न साहित्याचे अमृत निर्माण केले ! कारागृह हे त्यांचे जणुं शालागृहच झाले.

नाशिक-तुरुंगांत असतांना त्यांनी 'श्यामची आई' ही आपली अमर कृति लिहिली. त्या वेळी त्यांच्या लेखणीत वीज सळसळत होती. मातृप्रेमाने त्यांचे अंतःकरण अथांग भरलेले होते आणि पावसाळ्यांतील पाण्याने भरलेला मेघ, वारा लागतांच, पर्जन्याच्या जशा सहस्रधारा सोडतो; तशा मातृप्रेमाच्या अमृतधारा गुरुजींनी या आपल्या कादंबरीत ओतल्या आहेत. अवघ्या तीन दिवसांत सुमारे तीनशे पानांची ही रसपूर्ण कादंबरी गुरुजींनी लिहिली. 'भारतीय संस्कृति' हा ग्रंथ तर तात्त्विक व विवेचक असा प्रबंध आहे. पण तोहि त्यांनी रचला अवघ्या पांच दिवसांत. गांधीजींचे गोष्टीरूप चरित्र तुरुंगांतल्या एका रात्रीत त्यांनी लिहिले. 'क्रांतीच्या मार्गावर' हे पुस्तक

४८ तासांत त्यांनी लिहून पुरे केले. ' कला म्हणजे काय ? ' हा टॉलस्टॉयच्या ग्रंथाचा अनुवाद तर तीन दिवसांत त्यांनी पुरा केला. त्यांच्याइतकें शीघ्र लेखन करणारे लेखक मराठीत विरळाच !

' काँग्रेस 'चें संपादन

चळवळ संपली, तरी गुरुजींची राष्ट्रसेवा चालूच राहिली. १९३६ साली फेजपूर येथे खेड्यांतील पहिली काँग्रेस भरली. तिच्या पूर्वतयारीसाठी गुरुजींनी जिवाचें रान केले व सारा खानदेश पालथा घातला. ते घराघरांत गेले, तरुणांच्या पोटांत शिरले आणि काँग्रेसचा प्रचार त्यांनी झंझावाताप्रमाणे केला. त्यांनी आपलें जीवनच काँग्रेसमय करून टाकलें होतें. उत्कृष्ट भावना हा त्यांच्या जीवनाचा आत्मा. ज्या वेळीं जें हातीं घेतील, तें शेवटच्या टोकाला नेऊन पोचवतील. मिळमिळीतपणा, अर्धवटपणा, हिशेबीपणा, आस्तेकदमपणा—त्यांच्या गांवींच नसे. काँग्रेसच्या प्रचारासाठी १९३८ साली त्यांनी ' काँग्रेस ' साप्ताहिक काढलें. तें परक्या सरकारच्या डोळ्यावर आलें. त्यांनी चार हजार रुपयांचा जामीन मागितला, तेव्हां तें पत्र बंद पडलें. पत्र बंद पडलें तरी गुरुजींचें काँग्रेस-कार्य चालूच राहिलें. काँग्रेसचे सभासद महाराष्ट्रांत एक लाख व्हावेत, म्हणून त्यांनी १९३७ साली २१ दिवसांचें उपोषण केले. १९४४ सालीहि नाशिक तुरुंगांत कामगारांसाठी त्यांनी २१ दिवसांचा उपवास केला. हे त्यांचें आध्यात्मिक शस्त्र होतें. शेवटचें आध्यात्मिक शस्त्र म्हणजे प्राण-त्याग. तेंहि त्यांच्याजवळ सदैव सिद्ध असें. लोककल्याणासाठी ते आपले प्राण आपल्या ओंजळींत घेऊनच उभे होते. अंमळनेर येथील कामगारांवर अन्याय होतो आहे, असें कळतांच गुरुजींनी जाहीर केले, " मी तापीत उडी घेईन. " केवढी भूतदया ! केवढा त्याग ! त्यांच्या प्रभावानें पंतप्रधान ना. खेर तेथे गेले व त्यांनी कामगारांवरील अन्याय दूर केला.

मातृदेवाचा क्रांतिदेव

' चले जाव 'च्या चळवळींत १९४३ साली गुरुजींनी भूमिगत राहून मोठी बहादुरी गाजविली. ' मातृदेव श्याम क्रांतिदेव बनला ! ' शूर सेनापतीच्या स्फूर्तिदायक भाषेमध्ये ते गुप्त पत्रकें (बुलेटिन्स) काढीत. त्यांच्या साहित्याचा तो ओजस्वी नमुना अज्ञातच आहे. ४२ च्या चळवळीतील

हुतात्म्यांचे पोवाडे गात ते महाराष्ट्रभर हिंडले. त्यांतील वीर व करुण रसांनीं ते २०-२०, २५-२५ हजार श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करित. श्रोत्यांच्या डोळ्यांतून अश्रूंचे पाझर काढण्याइतकें भावनापूर्ण व प्रभावी वक्तृत्व गुरुजींचें होतें. त्यांचें भाषण वा लेखन जसें रडवें, तसेंच कडवेंहि होतें. १९४६ सालीं 'कुमार-साहित्य-संमेलनाचे' ते अध्यक्ष होते. 'कामकऱ्यांच्या खोलींत जा, दरिद्र-नारायणांत मिसळा' असा संदेश त्यांनीं कुमारांना दिला. 'वाङ्मय हें जीवनाच्या अनुभवांतून निर्माण होणारें आहे. जीवनाची उत्कटता वाङ्मयांत प्रगट व्हावयास पाहिजे. साधेपणांत सत्याचा आविष्कार होत असतो. विराट समाज हाच देव. त्याच्या गरजा पाहा.' असें त्यांचें वाङ्मय-विषयक तत्त्वज्ञान होतें. त्याच आधारावर त्यांनीं सुमारे ८० पुस्तकें लिहिलीं. त्यांतील २० अनुवाद आहेत. पण ते स्वतंत्र ग्रंथाइतके सरस वठले आहेत.

हरिजनांविषयीं अनुकंपा

केवळ राजकीयच नव्हे तर सामाजिक अन्यायहि दूर करण्याची त्यांना तळमळ होती. हरिजनांविषयीं त्यांना गाढ अनुकंपा वाटे. विनोवार्जींच्या एका उद्गारानें ती भावना डिवचली गेली. 'हरिजनांना पंढरपूरचें विठ्ठल-मंदिर खुलें झालें पाहिजे' अशी घोषणा त्यांनीं केली. पुणें हें महाराष्ट्राचें मस्तक असलें, तर पंढरपूर हें त्याचें हृदय आहे. तेथील देऊळ खुलें झालें म्हणजे लाखों वारकरी समतेचा संदेश गांवोगांव पांचवितील आणि त्यामुळें तेथील शेंकडों देवळें खुलीं होतील, अशी गुरुजींची अपेक्षा. चार महिने त्यांनीं मंदिर-प्रवेशासाठीं महाराष्ट्रभर हिंडून प्रचाराचा पाऊस पाडला. त्या वेळचीं त्यांचीं भाषणें म्हणजे सहज-स्फूर्त वाङ्मयच आहे. शेवटीं पंढरपूर येथें ता. १ मे १९४७ रोजीं, वैशाखी एकादशीस, त्यांनीं प्राणांतिक उपोषण मांडलें. त्या दिवशीं ८०० खेड्यांत सभा भरल्या. सारा महाराष्ट्र हादरून गेला. दहा दिवसांनंतर, बडवेमंडळींनीं भागवतधर्माचें खरें तत्त्व ओळखून, हरिजनांना पांडुरंगाचें मंदिर खुलें केलें.

इच्छा-मरण

राजकीय व सामाजिक विषमतेप्रमाणेंच आर्थिक वर्गभेदाशींहि गुरुजींनीं युद्ध पुकारलें होतें. आर्थिक समतेसाठीं समाजवाद हवा, या विचाराचा ते

प्रचार करुं लागले. १९४८ सालीं त्यांनीं मुंबई येथें ' कर्तव्य ' नांवाचें दैनिक एक वर्षभर चालविलें. गांधीजींची हत्या एका महाराष्ट्रीयानें केली, याचें दुःख धुण्यासाठीं त्यांनीं १९४८ सालीं २१ दिवसांचा उपवास केला. त्याच वर्षीं ता. १५ ऑगस्टपासून त्यांनीं ' साधना ' नांवाचें साप्ताहिक चालविलें. त्यांतून ते लोकशाही समाजवादाचा प्रचार करीत. पण त्या साप्ताहिकाचें स्वरूप मुख्यतः सांस्कृतिक आहे. भारतातील भिन्नभिन्न संस्कृतींचें दळण-वळण वाढावें या हेतूनें त्यांनीं ' आंतर-भारती 'ची कल्पना या साप्ताहिकांतून जोरानें मांडली. त्यासाठीं ते व्याख्यानेंहि देत. १९५० सालीं कर्नाटकांतून आंतर-भारतीचा दौरा पुरा करून ते मुंबईस परत आले.

आणि ता. ११ जून रोजीं त्यांनीं आपल्या जीवनाचा अमृत-कुंभ आपल्या इच्छेनें, आपल्या हातानें, फोडून टाकला ! ' डोक्यांत असह्य वेदना ' झाल्यानें त्यांनीं झोपेच्या गोळ्या घेऊन शांतपणें काळझोंप घेतली. ज्ञानेश्वरांच्या जिवंत समाधीचें स्मरण व्हावें असाच हा हृदयद्रावक प्रसंग ! सान्या महाराष्ट्राच्या हृदयाचें दुःखानें पाणी पाणी झालें. जें जें कांहीं पवित्र, उदात्त व मंगल आहे, त्याची शिकवण आपल्याला देणारा प्रेमळ गुरु, निर्मळ पुढारी व त्यागी संत आपणांस दुरावला याबद्दल लहानथोर सर्व महाराष्ट्रीयाना हळहळ वाटली. त्यांच्या आकस्मिक मृत्यूमुळें शोकाचा धक्का सर्वांना अधिकच बसला. त्यांच्या स्मरणार्थ ' आंतर-भारती 'साठीं सुमारे एक लाखाचा निधि महाराष्ट्रांत जमला. त्यापूर्वीं त्यांना एक लाखाची थैलीहि त्यांच्या भक्तगणानें अर्पण केली होती. त्या सर्वांचा ' विश्वस्त निधि ' करण्यांत येऊन समाज-सेवेसाठीं ते पैसे उपयोजिले जात आहेत. स्वतः गुरुजींनीं आपल्या हयातींत किती विद्यार्थ्यांना किती पैसे दिले याची गणतीच नाही. पुढेंपुढें प्रकाशकां-कडून त्यांना हजारों रुपये मिळत, पण ते सारे ज्ञात-अज्ञात व्यक्तींना, राजसूय यज्ञांतील धर्मराजाप्रमाणें, गुरुजी मुक्तहस्तानें वाटीत.

पवित्र वातावरण

साने गुरुजींची कादंबरी वाचणें म्हणजे एखाद्या पवित्र देवळांत जाऊन बसणेंच होय. फुलांचे हार आपला मंद गंध दरवळीत आहेत. तुळशीच्या मंजिरी आपला पवित्र परिमल पसरत आहेत, नीरांजनाची शांत ज्योत

स्निग्ध प्रकाश पाडीत आहे आणि बाहेर बारीक सनई कोमल राग आळवीत आहे-अशा देवाल्यांत, स्नान करून, शुचिर्भूत होऊन, क्षण-दोन क्षण, चिंतन व ध्यान करण्यांत जो आनंद; तोच गुरुजींची गोष्ट व कादंबरी वाचतांना लाभतो. तुकाराममहाराजांनीं पांडुरंगाला जितक्या परोपरीनें आळविलें असेल, तसेंच या पांडुरंगानें आपल्या आईची कथा घोळघोळून सांगितली आहे. आपल्या मुलाचे अंगीं भूतदया, बंधुप्रेम, सत्यनिष्ठा, धीटपणा, स्वावलंबन, स्वाभिमान वगैरे गुण यावेत, म्हणून श्यामच्या आईनें त्याला लहान लहान प्रसंगांतून थोर शिकवण कशी दिली, याचें ' करुण व गोड कथात्मक चित्र ' म्हणजेच ' श्यामची आई ! '

थोर संस्कृतीचें रम्य चित्र

नाशिकच्या तुरुंगांत १९३३ सालीं दिवसभर सक्तमजुरी करून पांच रात्रींमध्ये ही कादंबरी गुरुजींनीं लिहून पुरी केली. तुरुंगांत त्यांनीं छत्तीस प्रकरणें लिहिलीं पण बाहेर आल्यावर नऊ प्रकरणें वगळलीं. मातेचा महिमा हें या पुस्तकांतील मध्यसूत्र आहे. त्याबरोबरच साध्या व रम्य संस्कृतीचें चित्रहि यांत आलें आहे. ही या पुस्तकाची भूमिका सांगून गुरुजी प्रांजळपणें व निरभिमानानें प्रस्तावनेंत सांगतात, " हें पुस्तक पवित्र आहे. हृदयांतील सारा जिव्हाळा येथें ओतप्रोत भरलेला आहे. या गोष्टी लिहित असतांना माझे डोळे शतवार ओले झाले होते. अनेकदां गर्हिवरून व उचंबळून आलें होतें. तुरुंगांत अनेक मित्रांना या रात्रीं आवडल्या, त्यांना वाचून दाखवीत असतां तेहि रडले व मीहि रडलों. मराठीतच काय पण साऱ्या भारतीय भाषांमध्ये मातेचा महिमा गाणारी ही कादंबरी अद्वितीय आहे."

हृदयाचा आविष्कार

गुरुजींनीं स्वतःच्या आईचेंच पवित्र चित्र या कादंबरींत रेखाटलें आहे. " हृदय भरलेलेंच असे. भराभरा शार्हेनें कागदावर ओतावयाचें एवढेंच उरलेलें असे. " अशी मनाची स्थिती ही कादंबरी लिहितांना गुरुजींची होती. गाईची कास दुधानें भरलेली, हीच कवीची अवस्था ! जणुं कांहीं, मारुती-प्रमाणें आपलें अंतःकरण फाडूनच, त्यांतील आपल्या मातेची मूर्ति गुरुजींनीं

जगाला दाखविली. आश्रमांतील आपल्या संवगड्यांना श्याम आपली जीवन-कथा रोज रात्री सांगत आहे. प्रस्तावनेच्या शेवटी भावनापूर्ण शब्दांनी गुरुजी लिहितात, “ आज श्यामची आई माझ्या घरांतून सर्वांना भेटण्यासाठी बाहेर पडत आहे. तिने स्वतःच्या मुलाला वाढविले, त्याप्रमाणे इतर मुलाबाळांनाहि वाढविण्यासाठी ती बाहेर पडत आहे. उघड्या दारांतून ती आंत शिरेल, बंद दारें ठोठावून पाहील; परंतु सारींच दारें बंद झालीं तर ? तर ती माझ्या घरांतच येऊन राहील; माझ्या हृदयांत तर ती आहेच आहे.” नवल नाही की, महाराष्ट्रांतील लाखों दारें या प्रेमळ व परोपकारी आईच्या स्वागतासाठी खुलीं झालीं. बारा आवृत्त्या मराठींत तर निघाल्याच, पण हिंदींतहि या पुस्तकाचें भाषांतर झालें. मातृमहिम्नाची ही सत्य कथा चित्रपटाच्या रुपेरी पडद्यावरहि आली.

चारित्र्याचा वस्तुपाठ

साध्यासुध्या जीवनांतील लहान लहान प्रसंग ! पण त्यांतूनच गुरुजींनी केवढा ‘ मोठा आशय ’ व्यक्त केला आहे ! श्यामनें कधीं फुलांच्या कळ्या तोडल्या, तर त्यावरून त्याच्या आईनें त्याला प्रेमाचा धडा द्यावा; कधीं मोरी गाय मरण पावली, तर आईनें जेवूं नये; कधीं श्यामनें दक्षिणा आणली, तर ती आपण घेऊं नये, असें सांगून आईनें त्याला स्वाभिमानाचा धडा शिकवावा; कधीं पत्रावळ लावण्यास श्यामनें नकार दिला, तर त्याला जेवावयास न घालून स्वावलंबनाचा कित्ता घालून द्यावा; कधीं श्याम पोहावयास गेला नाही, तर आईनें त्याला मारमार मारावें, पण त्याच्या अंगी धीटपणा आणावा; जेवणावळींत श्लोक म्हटल्याची थाप देणाऱ्या श्यामला आईनें सत्याचा माहिमा शिकवावा; कधीं आजारी मोलकरणीला आईनें आपल्या मुलाबरोबरच जेवूं घालावें—एकना दोन, दररोज, हरघडी, ज्या ज्या लहानसहान घटना घडतात; त्या जणुं परमेश्वराला पाहण्याच्या दुर्विणीच आहेत, अशा दृष्टीनें श्यामची आई त्यांचा उपयोग करून घेत असे. ‘ मनुष्यावरच नव्हे तर गार्हगुरांवर, फुलांपांखरांवर, झाडामाडांवर प्रेम करावयास तिनेंच शिकविलें. ’ त्याचा परिणाम काय झाला ? तर, गरीब गवतारू झोंपडींत श्यामचें कुटुंब राहावयास गेलें असतांना त्या रात्री आकाशांतील एक तारा पडला. तें

पाहतांच श्याम आपल्या आईस म्हणतो, “ हें घर पाहावयास ते तारेहि येतील. कारण आपल्या घरांत प्रेम आहे, तूं आहेस. ” आणि हें प्रेम कुणाबद्दल ? चिमणीच्या पिलाबद्दलहि. खाली पडून तें पिलूं मेलें, तर श्यामनें त्याचें सुतक धरलें !

गद्य-काव्यच हें !

किती साधा हा प्रसंग ! कैक मुलांच्या नजरेस तो पडला असेल आणि क्षणांत विसरलाहि गेला असेल. पण श्यामचें अंतःकरण अनुकंपेनें थबथबलेलें ! त्यामुळें त्याला “ शोधतां शोधतां झाडावरून पडलेलें एक पांखराचें लहानसें पिलूं आढळलें. त्याची छाती धडधडत होती. फारच उंचावरून तें पडलें होतें. त्याची फारच दुर्दशा झाली होती. लोळागोळा झाला होता. अजून त्याला नीट पंख फुटले नव्हते. डोळेसुद्धां तें नीट उघडीत नव्हतें. लोहाराचा भाता जसा हलत असतो, त्याप्रमाणें त्याचें सारें अंग एकसारखें हलत होतें, खालीं वर होत होतें. त्याला जरा हात लावतांच तें आपली सगळी मान पुढें करी व चीं चीं असें केविलवाणें ओरडें. ” रे. टिळकांच्या ‘ केवढें हें क्रौर्य ! ’ या कवनांतील भाव वरील गद्य उतान्यांतून व्यक्त होत नाही काय ?

अखेर ते विचारें पिलूं मेलें. त्याची उत्तरक्रिया श्यामनें नको कां करावयास ? त्यानें आईजवळ एक फडकें मागितलें. श्यामचीच आई ती ! “ आईला एक जुनी फाटकी जरीची चोळी होती. त्या चोळीचा एक तुकडा आईनें फाडून दिला. त्या रेशमी कापडांत त्या पिलाला आम्ही घेतलें व जेथें फुलझाडें होती तेथें गेलों. शेवंती व मोगरे यांच्यामध्ये त्याच्यासाठीं खळगी खणूं लागलों. आमच्या डोळ्यांतून पाणी गळत होतें. अश्रूनीं जमीन पवित्र होत होती. खळगी खणली. त्या खळगींत फुलें घातलीं. त्या फुलांवर त्या पिलाचा देह त्या वस्त्रांत गुंडाळून ठेविला, परंतु त्यावर माती ढकलवेना-लोण्याहून मऊ अशा त्या सुंदर चिमुकल्या देहावर माती ढकलवेना. शेवटीं डोळे मिटून माती लोटली. ” पदलालित्य नाही, लयबद्ध रचना नाही की भाषेचे अलंकार नाहीत, तरी हें गद्यकाव्य आहे खास.

पति-प्रेमाचें दर्शन

पांखराबद्दल ही आस्था, हें प्रेम, ही माया ! मग माणसाबद्दल किती ?— आणि घरांतल्या माणसाबद्दल ?—मुलाबाळांबद्दल ?—पतीबद्दल ? एकदां श्यामचे वडील परगांवी गेले होते. परत येतांना जंगलांत त्यांना कांहीं मांगांनीं मारलें. ती वातमी कळतांच श्यामची आई कळवळून देवाला अशी प्रार्थना करूं लागली, “ माझे सौभाग्य—नको, आई नको ! त्यावर कुपहाड नको पडूं देऊं. मी काय करूं ? कोणतें व्रत घेऊं ? देवा ! माझी करुणा येऊं दे हो तुला. तूं करुणेचा सागर. येऊं देत हो घरीं सुखरूप. पाहीन त्यांना डोळे भरून; नांदूं तुझ्या आशीर्वादेन सुखानें जन्मभर. मला दुसरें कांहीं नको. नकोत हे दागिने, नकोत हीं मोठीं वस्त्रें. कशाला मेली ती खोती ? नको मला, कांहीं नको. पति हाच माझा दागिना, तेवढा दे, देवा ! दे. ”

आईच्या पति-प्रेमाचा एक प्रसंग तर अत्यंत हृदयंगम आहे. श्यामचें घरणें पूर्वी श्रीमंतीचें—सरदारासारखें होतें. पण तें वैभव कोसळलें. गरिबी आली. झोपडींत सारेजण राहूं लागले. तशा स्थितींत दिवाळी आली. पण घरांत साराच खडखडाट. तरी वडिलांनीं मुलांना एकएक नवीन सदरा केला. त्यांचीं स्वतःचीं धोतरें पार फाटलीं होती, आईनें तीं सतरांदा शिवलीं होती—सतरा ठिकाणीं शिवलीं होती. वडिलांचें प्रेम असें कीं, त्यांनीं मुलांना सदरे केले, पण स्वतःला कांहीं धोतरें घेतलीं नाहींत. रोज धोतराचा फाटका भाग निच्यामध्ये लपवून वडील वेळ मारून नेत असत. आईलासुद्धां किती-तरी दिवसांत नवीन लुगडें मिळालें नव्हतें. पुण्याच्या मामांनीं आईला भाऊबीजेचे तीन रुपये पाठविले. त्या तीन रुपयांचें आईनें काय घेतलें ? स्वतःला लुगडें ? छे ! तिनें गुपचूप मुलाकडून एक धोतरजोडी विकत आणली आणि दिवाळीच्या दिवशीं, एकदम ती आपल्या पतीपुढें करून, त्यांना चकित केलें. धोतराचा वृत्तांत ऐकल्यावर वडिलांना खेद वाटला. तेव्हां त्या पति-पत्नींत झालेला उदात्त प्रेमाचा सार्विक संवाद ऐका. “ माझे सारें तुमचेंच आहे व तुमचें तें माझेंच आहे. आहे तरी काय आपणांजवळ ? तुम्ही नवीन धोतर नेसलात म्हणजे मीच नवीन लुगडें नेसल्यासारखें आहे. त्यांतच माझा आनंद आहे. नेसा, मी त्याला कुंकवाचें बोट लावलें आहे. ” आई म्हणाली.

“ मी नवीन धोतर नेसावे व तुला नवीन लुगडें नसावे याचें मला नाही का वाईट वाटणार ? तुला आनंद होत आहे, परंतु मला दुःख होत आहे. तूं आपल्याला आनंद मिळविलास आणि मला ? ” त्यांच्याने बोलवेना.

“ माझा आनंद तो तुमचाच आहे. ”

पति-पत्नींच्या प्रेमाचें अद्वैत किती साध्या प्रसंगांतून दृष्टीस पडत आहे !

कलेचें अकृत्रिम सौंदर्य

अशा त्यागांतील वैभवाचा, गरिबीतील श्रीमंतीचा, अबोलक्या वक्तृत्वाचा सात्त्विक संवाद किती मराठी कादंबऱ्यांमध्ये वाचावयास मिळतो ? नाही म्हणावयास; वामनराव जोशी यांनी आपल्या ‘ स्मृति-लहरी ’ या कादंबरीत त्या दिव्य प्रेमाचे थोडेबहुत तुषार उडविले आहेत. केवळ कलेच्या विकासासाठी एखाद्या कादंबरीकारानें या प्रसंगाची पूर्तता अशी केली असती की, वडिलांनी आपल्या हातांतील सोन्याचें पवित्रक विकून त्याच्या पैशांतून आईला लुगडें विकत आणलें. पण अशी तंत्रशुद्ध प्रमाणबद्धता कृत्रिम बनत जाते, असत्य वाटूं लागते. ती नसली म्हणून काय झालें ? गुरुजींनी रंगविलेल्या प्रसंगांत काय रस निर्माण होत नाही ? त्याची गोडी चाखण्यास जीभ मात्र, अतिरंजित वर्णनें वाचून वाचून, चरबट झालेली नसावी. अत्तराचा सूक्ष्म गंध किंवा संगीताचें सूक्ष्म कंपन जाणण्यास इंद्रियेहि तशीच तल्लख व निर्मळ असावीं लागतात.

श्यामचें स्वभाव-लेखन

आईचें पतीवर हें प्रेम-आणि मुलावरहि तसेंच ! श्याम इंग्रजी शिकण्यासाठी दापोलीस राहिला होता. तेथून एका शनिवारी संध्याकाळीं बारातेरा मैल पायीं चालून तो घरीं आला. आईला विशेषच आनंद वाटला, म्हणून जेवतांना तिच्या हातून थोडासा पंक्तिप्रपंच घडला. तो कसा हें श्याम सांगतो, “ आरती झाली. पानें वाढलीं. आम्ही जेवावयास बसलों. आईनें मला दही वाढलें, मलाच वाढलें. माझ्याजवळ लहान भाऊ होता. त्याला नाही वाढलें. माझ्याकडे कोणाचें लक्ष नाही असें बघून माझ्या पानांतील दही मी लहान भावाच्या पानांत घातलें व त्याला भात कालवून दिला. तें दही त्याला देतांना

मला धन्यता वाटत होती. मी त्या दिवशीं अगदीं हळुवार मनाचा झालों होतो. त्या वेळेस माझ्या शरीरास कोठेंहि बोट लावलें असतें तर चटकन् पाणीच वाहेर आलें असतें. जणूं मी अश्रुमय बनलों होतो ! आसवांची मूर्ति झालों होतो. ” त्यागाच्या बाबतींत श्यामनें आईची बरोवरीच केली. श्यामच्या अशा प्रेममय स्वभावाचें लेखन गुरुजींनीं अथपासून इतिपर्यंत सुरेख केलेलें आहे.

कल्पकतेची चमक

कोंकणची सृष्टि गुरुजींची लाडकी. तेथील समुद्राचें वर्णन ते असें करतात, “ समुद्र शेंकडों हातांनीं हळूच गुदगुल्या करावयास हंसत हंसत खेळत येत होता. पायांखालची वाळू लाट माघारीं जातांच निसरत होती. आम्हीं मायलेकरें ईश्वराच्या कृपासमुद्रांत डुंबत होतो. पाणी खारट होतें, तरी तीर्थ म्हणून आई थोडें प्यायली व तिनें मलाहि प्यावयास लावलें. आईनें समुद्रास फुलें वाहिलीं, हळदकुंकू वाहिलें. समुद्राची तिनें पूजा केली. चार आणे समुद्रांत फेंकून दिले ! मोत्यांच्या राशी ज्याच्या पोटांत आहेत त्या रत्नाकराला आईनें चार आणे दिले ! ती कृतज्ञता होती. ” सोपी भाषा ! थोर भावना !

चांदण्या रात्रीची समुद्रावरील मौज गुरुजी पुढील शब्दांनीं सांगतात, “ आपल्या मुलांच्या अंगाखांद्यावर घालण्यासाठीं समुद्रानें दागदागिने आणले आहेत कीं काय असेंहि मनांत येतें. किंवा चंद्रच शेंकडों रूपें घेऊन खालीं लाटांशीं खेळण्यासाठीं उतरला आहे, असें वाटतें. सारी मौज असते— वारे वाहात असतात, नारळी डोलत असतात. लाटा उसळत असतात, दीप चमकत असतो, चंद्र मिरवत असतो आणि पडाव भरत असतो. ” गुरुजींचें काव्य गद्यरूप असलें, तरी त्यांचें पुष्कळसें गद्य काव्यमय आहे, याचा हा पुरावाच आहे.

सुविचारांची खाण

गुरुजींची लेखणी म्हणजे उदात्त विचारांची खाण ! सुभाषितांची जणुं टांकसाळ ! शिक्षणासाठीं निघालेल्या श्यामला ‘ ध्रुवाप्रमाणें जा ’ अशी प्रेरणा देऊन आई उपदेश करते—

“ कसाहि राहा, परंतु चोरीचहाडी करूं नको, पाप करूं नको, सत्याचा अभिमान सोडूं नको, इतर सारे अभिमान सोड. आपल्याला देतां येईल ती मदत देत जा. गोड बोलावें. हंसतमुख असावें. जीम गोड तर सारें जग गोड. मित्रमंडळी जोड. कोणाला टाकून बोलूं नको, हृदयें दुखवूं नको. अभ्यास झटून कर. आईबापांची आठवण ठेव; बहीणभावांची आठवण ठेव. ही आठवण असली म्हणजे वरें.” उपनिषदांतील ‘ सत्यं वद । धर्मं चर । ’ इत्यादि उपदेशाचेंच हें प्राकृत स्वरूप नव्हे काय ? ही सारी कादंबरी म्हणजेच एक मराठी उपनिषद् आहे. आईच काय, पण श्यामची कथा ऐकणारा त्याचा मित्र राम हाहि म्हणतो,

“ श्याम ! दुःख पाहून दुःख दूर करण्यास उठावें; अंधार पाहून उजेड आणण्यास धडपडावें, बंध पाहून बंध तोडण्यास सरसावावें. निराश कां व्हावें ? धीराला जितकीं संकटें अधिक, तितका चेत अधिक, स्फूर्ति अधिक. ”

“ आपल्याला करतां येईल तें करावें. दगड उचलावा; कांटा फेंकावा ! फुलझाड लावावें; रस्ता झाडावा; कोणाजवळ गोड बोलावें, गोड हंसावें, आज्ञ्याजवळ बसावें; रडणाऱ्याचे अश्रु पुसावें. दोन दिवस जगांत राहणें ! माझ्यासारखे याहून जास्त काय करणार ? या फाटलेल्या आकाशाला माझ्यासारखे दुबळे कोठवर ठिगळें जोडणार ? ”

श्रमाची पूजा

श्रमाचें माहात्म्य श्याम ओळखतो. तो म्हणतो, “ श्रमांत आत्मोद्धार आहे. फुकट घेण्यांत व फुकट देण्यांत पतन आहे. उन्हातान्हांत काम करणारा मजूर, रस्ते झाडणारा झाडूवाला, मलमूत्र नेणारा भंगी, मेलेलीं गुरें फाडणारा ढोर, वाहणा बांधणारा चांभार-हे सारे आयतेखाऊ लोकांपेक्षां पवित्र आहेत, श्रेष्ठ आहेत. कांहीं तरी निर्माण करा. विचार निर्माण करा, धान्य निर्माण करा, स्वच्छता निर्माण करा, कांहीं तरी मंगल असें, सुंदर असें, हितकर असें, निर्माण करा; तरच जगण्याचा तुम्हांस अधिकार आहे. ज्या राष्ट्रांत समाजसंवर्धक, समाजरक्षक, समाजपोषक श्रमाची पूजा होतें, तें राष्ट्र वैभवावर चढतें, बाकीचीं भिकेस लागतात. ”

‘धर्ममय गोष्टी’

अशा सुविचारांचे सुवर्णकण सर्वत्र विखुरलेले आहेत. ते वेन्नगारा त्याचा मित्र राजा परगांवीं निघाला असतांना तो श्यामच्या गोष्टीचें महत्त्व वर्णन करतो, “श्याम, तूं आठवणी सांगतोस त्या असतात साध्या, परंतु त्यांतून सुंदर धर्म तूं दाखवून देतोस. कृष्णाच्या लहानशा तोंडांत यशोदेला विश्व दिसलें, तसें तुझ्या या लहान लहान गोष्टींत धर्माचें व संस्कृतीचें विशाल दर्शन होतें. श्याम, काल मी रामजवळ म्हटलें कीं, हा गोष्टीमय धर्म आहे किंवा या धर्ममय गोष्टी आहेत. गोष्टीरूपानें तूं धर्म सागत आहेस; धर्मरूपानें गोष्टी सांगत आहेस. रोजच्या आपल्या साध्या जीवनांतहि किती आनंद व सहृदयता आपणांस ओततां येईल, हें तूं दाखवीत आहेस, नाही का ? या आयुष्याच्या मार्गावर सुखाला व संपत्तीला तोटा नाही. बहीणभावांचें प्रेम, गुराढोरांचें प्रेम, पशुपक्ष्यांचें प्रेम—या सर्वांमुळे जीवन समृद्ध, सुंदर व श्रीमंत करतां येईल.”

यांत अतिशयोक्ति आहे काय ? असत्य आहे काय ? मुळीच नाही. ही कादंबरी म्हणजे गुरुजींनीं वाजविलेली प्रेमाची मुरली आहे, ‘माझ्या आईनेंच जीवनांत अत्तर ओतलें.’ असें श्याम म्हणतो. हें अत्तर कोणतें ? तर “ही माधुरी ! ही सरलता ! ही कोमलता ! हें प्रेम ! हें गोड हंसणें ! ही सेवावृत्ति ! ही निरहंकारिता ! कोणतेंहि काम करण्यास लाज न वाटण्याची वृत्ति !” ह्या साऱ्या गुणांचें अत्तर श्यामच्या जीवनांत—आणि म्हणून त्याच्या ह्या जीवन-ग्रंथांत—उतरलें आहे. शाळेच्या क्रमिक पुस्तकांत या कादंबरीस सर्वत्र व अक्षय्य स्थान मिळालें, तर पुढील पिढ्यांचें मन सात्त्विकतेनें न्हाऊन निघेल व विद्यार्थी चारित्र्यसंपन्न होतील यांत शंका नाही. मुलांचें शील आपोआप बनत जाईल आणि तें बनत असतांना मुलें आनंदानें म्हणतील, “आतां आम्हांस रोजच सुधारस प्यावयास मिळणार—रोजच पावन-गंगेंत डुंबावयास मिळणार.”

त्रिखंडांत भरलेला श्याम

श्याम म्हणजे साने गुरुजी. त्यांच्या बालपणाची हकीकत ‘श्यामची आई’ या कादंबरींत येऊन गेली आहे, पण आनुषंगिक म्हणून. तिचा मुख्य भर आईच्या प्रेमावर, प्रेमळ शिकवणीवर, त्या शिकवणीतील उदात्ततेवरच आहे. श्यामची आई कशी होती ? ती त्याच्या मनाची मूर्ति कशी घडवीत होती,

याचाच ठसा या कादंबरीने आपल्या मनावर उठतो. पण खुद्द श्यामच कसा होता ? त्याचे गुण कोणते ? दोष कोणते ? विचार कोणते ? विकार कोणते ? या सर्वांची माहिती आपणांला व्हावी अशी जिज्ञासा त्या श्रोत्यांमध्ये—त्या मित्रांमध्ये उत्पन्न झाली. त्यांनी श्यामला आग्रह करकहन त्याचा पुढील इतिहास सांगण्यास प्रवृत्त केले. ' तुमच्या इच्छेवरच मी जगत आहे. ' असे म्हणून श्यामने अनिच्छेने आपली शाळेंतील व कॉलेजांतील ' जीवन-विकास ' त्या आपल्या स्नेहाळू श्रोत्यांना ऐकविला. त्याचे शाश्वत स्वरूप म्हणजे ' श्याम ' या कादंबरीचे तीन खंड. पहिल्या खंडांत इंग्रजी पांचवीपर्यंतच्या शाळेंतील शिक्षणाचा अनुभव दिलेला आहे. दुसऱ्या खंडांत श्यामने ' औंधांत सुतक्यासारखा प्रवेश केला ' आणि तेथे गरिबीचा कटु अनुभव कसा घेतला हा भाग आलेला आहे. नंतर पुण्याच्या नू. म. विद्यालयांत आल्यावर कोण शिक्षक कसे शिकवीत वगैरे वृत्तांत तिसऱ्या खंडांत आलेला आहे.

पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति

कलेच्या कसोट्या लावल्या तर त्रिखंडात्मक श्याम बराच उणा ठरतो, असे टीकाकारांना वाटते. या तीन खंडांत आदि, मध्य, अंत कल्पून कथानकाची प्रमाणबद्ध रचना केलेली नाही. तेच तेच विचार, त्याच त्याच भावना, तीच तीच वर्णने—आणि या सर्वांचा शेवट निराश होण्यांत व सुळसुळू रडण्यांत होतो. पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति यांच्यामध्ये तर जणुं शर्यतच लागलेली आहे. त्यामुळे ' पाल्हाळ ' हा दोष मोठ्या प्रमाणावर शिरलेला आहे, संगीत नाटकांतील पात्रे जशी रस-भंग करणाऱ्या तानांची भेंडोळी फेकीत, त्याप्रमाणे निवेदनाच्या ओघांत जो शब्द येईल, त्याच्यावर त्या निवेदनाची गति. खुंटविण्याइतके लांबलचक भाष्य करावयाचे—आणि तेहि आत्यंतिक टोकाचे. ' भारत म्हणजे परमेश्वर ', ' सहानुभूति म्हणजे मोक्ष ' ' निद्रा म्हणजे अमृत, देवता, प्रभूचे परम कारुणिक स्वरूप. ' असे एकांतिक सिद्धांत बोलबोल म्हणतां फेकून दिलेले ! मुख्य उणीव म्हणजे मानवी भावनांची विविधता व सखोलता यांचे पापुद्रे काढण्याची कला साने गुरुजींना जमतच नाही. अंतःकरणाच्या गाभाऱ्याला ते स्पर्शच करू शकत नाहीत. पेटत्या ज्वालामुखीच्या पोटांत उतरणाऱ्या व तेथले फोटो वर घेऊन येणाऱ्या

संशोधकाचें घाडस ज्या प्रतिभासंपन्न लेखकाजवळ असते, तोच निरनिराळ्या अंतःकरणाच्या अंतरंगांत शिरून तेथील क्रियांचें, हालचालींचें, हेलकाव्यांचें यथातथ्य चित्रण लोकांपुढें ठेवूं शकतो. तसें न करतां ज्वालामुखीवर उगवलेल्या हिरवळीवर चरणाच्या गाई-हरणांप्रमाणें इतर लेखक वरवरच्या सुंदर भावनां-वरच मोहित होतात. “ त्यांना अंतरंगांतील घडामोडी उत्कटपणें वर्णितां येत नाहींत. ” असा आरोप गुरुजींनीं हरिभाऊ आपट्यांवर श्यामच्या दुसऱ्या खंडांत केला आहे. तो हरिभाऊंपेक्षां गुरुजींच्याच कादंबऱ्यांना अधिक लागू पडणारा आहे.

व्याख्यानांची गर्दी

गुरुजींनीं आपल्या कादंबऱ्यांत ‘ प्रेमाची पाणपोई ’ घातलेली आहे. पण श्यामचें चरित्र सांगतांना प्रसंग थोडे आणि व्याख्यानें फार, असा प्रकार झालेला आहे. देशांतील शिक्षणाची दुर्दशा, इन्फ्ल्युएंझाच्या सार्थीत पाऊण कोटी लोकांचा संहार, लो. टिळकांची वऱ्हाडांतील स्वराज्याची मोहीम, बालवीर चळवळ, मांसाशन, संगीत, परीक्षा इत्यादि नाना विषयांवर गुरुजींनीं आपले विचार श्यामच्या दुसऱ्या खंडांत विस्तारानें मांडले आहेत-आणि तेहि इतक्या उघडपणें व कडकपणें कीं, ब्रिटिश सरकारनें तें पुस्तक जप्तच केलें. पुढें काँग्रेस सरकारनें ती बंदी उठविली.

समाजांतील विषमतेचें वर्णन श्यामनें केलें आहे. तें असें, “ आज मला लाखों आया अशा दिसत आहेत; आजारांत दवा नाहीं, थंडींत पांघरायला पांघरूण नाहीं, पावसांत निवारा नाहीं, उन्हांत छाया नाहीं, पिण्याला पाणी नाहीं, खायला दाणा नाहीं, दुधाचा थेंब नाहीं, फळाचें दर्शन नाहीं, ज्ञानाचा गंध नाहीं, कलेचा स्पर्श नाहीं, सारें शून्य, अशीं लाखों कुटुंबे या देशांत आहेत. एकीकडे मोठमोठ्या बागांतून रसाळ फळांचे करंडेच्या करंडे येत आहेत. दुसरीकडे विषम ज्वरांतहि शिळ्या भाकरीचे तुकडे कोणी खात आहेत, एकीकडे विजेचे पंखे फिरत आहेत, दुसरीकडे उन्हाच्या झळा लागून लोक मरत आहेत; एकीकडे रेडिओचे संगीत आहे, दुसरीकडे मरण्याचा आक्रोश आहे; एकीकडे विलास आहे, दुसरीकडे विनाश आहे; एकीकडे स्वर्ग आहे, दुसरीकडे नरक आहे. ”

स्फूर्तीचे स्फुल्लिंग

अशा सामाजिक विषमतेतूनहि प्रगतीचा मार्ग आंखला पाहिजे. हा आशावादी विचार गुरुजींनी कित्ती स्फूर्तिदायक शब्दांनी मांडला आहे पाहा :-
 “ परिस्थिती की माझी चिच्छक्ति ? शेवटी माझी चिच्छक्तीच विजयी झाली पाहिजे. मी मृत्युंतून अमृतत्व निर्माण करीन-मार्तांतून अमरावती घडवीन-अंधःकारांतून प्रकाश प्रकटवीन. जगांतील सर्व महान् विभूर्तींनीं हें महान् सत्य जीवनांत अनुभविलें आहे. त्यांचा आत्मा कधींहि कशानेंहि चिरडला गेला नाही. कृष्णाच्या अंगावर भगदत्तानें रागानें अंकुश फेकून मारला. परंतु त्या अंकुशाचें काय झालें ? श्रीकृष्णाच्या वक्षःस्थळावर त्या अंकुशाची वैजयंती माळ झाली. ”

जो समाधानी, समतोल व हंसण्या वृत्तीनें आपल्या जीवनाकडे पाहिल, त्याला सारें जीवन-जीवनच काय, पण मृत्युहि-सुंदर, स्वागताहें व आनंद-दायक वाटतो. या सोनेरी दृष्टीनें पाहून श्याम म्हणतो, “ मरण म्हणजे मेवा. जीवनाला मरणाचें फळ येतें व मरणाला जीवनाचे कोंब फुटतात. मला तर मृत्यु म्हणजे देवाकडे जाण्याचें दार वाटतें. एखाद्या मोठ्या राजवाड्याला अनेक प्रवेशद्वारे असतात. त्याप्रमाणें मृत्यूचीं अनंत प्रवेशद्वारे ओलांडित सिंहासनावर बसलेल्या त्या राजराजेश्वराचें दर्शन घ्यावें लागतें. ”

करुण रसाचा उठाव

श्यामचा भाऊ सदानंद अकस्मात् निधन पावला, हें कळतांच श्यामचें कोमल हृदय बेभान झालें—सैरावैरा भटकूं लागलें. श्याम सांगतो—“ मी फिरत फिरत दूर गेलों. एखाद्या झाडाखालीं बसून ‘ सदानंद, सदानंद ’ मी हांका मारीत सुटे. पक्षी उडाले कीं मी ‘ सदानंद, सदानंद ’ हांक मारी. सदानंद कोठून तरी येईल असें मला वाटे. मी चोहोंबाजूंस पाहात होतो. मी झाडावर डोकें आपटी, दगडावर डोकें आपटी, परंतु फुटून जाईल इतक्या जोरानें कांहीं आपटीत नव्हतों. मी हळूच आपटीत होतो. स्वतः मरून जावें असें कांहीं मला वाटत नव्हतें. माझे दुःख कृत्रिम होतें असें नाही, परंतु तळ्यांत उडी घ्यावी असें कांहीं वाटलें नाही. मी भटक भटक भटकलों. रड रड रडलों. शेवटीं दमून एके ठिकाणीं मी बसलों. ”

शोकाच्या अतिरेकाने श्यामला वाटले, आपला मृत भाऊ सदानंद हाच एका पांखराच्या रूपाने आपल्याला भेटत आहे. तो म्हणतो,

“ इतक्यांत अकस्मात् कोठूनसे माझ्यासमोर एक सुंदर पांखरू येऊन बसले. किती तरी वेळ ते पांखरू हलेना, चालेना, बोलेना. मी त्या पांखराकडे पाहात राहिलो. ते पांखरू छातीशी लावावे असे मला वाटले. मी उठलो. परंतु पुनः बसलो. ते पांखरू उडून जाऊ नये असे मला वाटत होते. ”

इंग्रजी कथा-बीजाचा विस्तार

‘ तीन मुले ’ ही एक छोटी कथा आहे. तिचे कथानक अगदी लहान आहे— आणि जे आहे तेहि इंग्रजीतील टेनिसन कवीच्या ‘ इनॉक ऑर्डन ’ या काव्यावरून घेतलेले आहे. याच काव्यावरून वामनराव जोशी यांनी ‘ आश्रम-हरिणी ’ ही आपली छोटेखानी कादंबरी रचली. त्यांनी तिला पौराणिक वेष दिला होता. पण गुरुजींनी एक कोंकण-कथा रंगविली आहे. सारंग या समुद्रकाठच्या गांवी तीन मुले खेळत असतात, त्यांच्या प्रेमाची ही कथा आहे. ती बहुतांशी संवादरूपानेच सांगितली आहे. वर्णनाचा भाग नाही म्हणण्या-इतकाच आहे. पण या कथेत स्वाभाविकता फारशी नाही. एखाद्या अद्भुत कथेसारखे हे कथानक वाटते. त्यांतील पात्रेहि हाडामासांची, विकारा-विचारांची, जिवंत दिसत नाहीत. त्यांचे संवाद स्वाभाविक वाटत नाहीत. आहे काय तो, त्यागी प्रेमाचा उदात्त नमुना. तो सोप्या सोप्या शब्दांनी, लहान लहान वाक्यांनी रंगविला आहे. तसेच, ‘ ला मिझरेबल ’ या फ्रेंच कादंबरीचा अनुवाद ‘ दुःखी ’ या नावाने गुरुजींनी केला आहे.

पौराणिक कथेचे रूपक

‘ आस्तिक ’ ही कादंबरी विशेष गुणांनी युक्त आहे. तीत सद्यःस्थितीवर पौराणिक कथेचे रूपक गुरुजींनी चढविले आहे; ते इतक्या कौशल्याने की, ते वाचतांना शिवरामपंत परांजपे यांचे स्मरण व्हावे. जनमेजय राजाने सर्पसत्र आरंभिले, या कथेवर आधारलेली ही कादंबरी गुरुजींनी नाशिक तुरुंगांत १९३३ साली लिहिली. त्या वेळी गांधीजींच्या दांडीयात्रेचे अद्भुत व अपूर्व दृश्य सर्व जगाने, चकित नेत्राने, पाहिले होते, उलट हिंदुमुसलमानांच्या द्वेषाचे

व कलहाचे निखारेहि फुलं लागले होते. या कालखंडाच्या पार्श्वभूमीवर गुरुजींनी या पौराणिक कथाबीजाचा विस्तार केला आहे. आर्य हे गोरे व नाग हे काळे. या दोघांचे अगदी हाडवैर. पण त्यांचे ऐक्य कां, कसे व केव्हां घडून आले, याचे वर्णन या कादंबरीत आहे.

कादंबरीचा प्रारंभ एका नाट्यमय प्रसंगातून केलेला आहे. नदीला पूर आला असतांना आर्य-कन्या वत्सला बुडू लागली. तेव्हां जिवावर उदार होऊन एका तरुणाने तिला काढली. तो होता नागानंद. त्या दोघांचा पुढे विवाह झाला. अशा रीतीने आर्य व नाग हे वंश एकमेकांत मिसळत होते. पण त्यांच्या पुढाऱ्यांत मात्र वैर कायम होते. महर्षि आस्तिक या दोन्ही वंशाच्या ऐक्यासाठी त्यागाचा, सेवेचा व शांततेचा मंत्र पढवीत होते. “सर्वत्र मांगल्य आहे असे मानणारा तो आस्तिक. मनुष्यांतील सत्प्रवृत्तिंवर विश्वास ठेवून मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करावयास जे झटतात तेच खरोखर आस्तिक.” त्यांचे डोळे म्हणजे जणुं प्रेमाची सरोवरे होती. त्यांच्याहि आश्रमावर जेव्हां राजसत्तेची संक्रांत आली-आर्यांनी हल्ला केला-तेव्हां महर्षि आस्तिकांनी संदेश दिला, “आतां तुम्हीच एकेक आश्रम बना.” यावरून आस्तिकांच्या रूपाने महात्मा गांधींचीच मूर्ति गुरुजी रंगवीत आहेत असे दिसते.

उपनिषदांचे वातावरण

आस्तिक ऋषींनी केलेला उपदेश, पांच पांच, दहा दहा पाने या कादंबरीत आलेला आहे. तो साराच मंगल व आशापूर्ण आहे. उपनिषदांची आठवण व्हावी अशा रीतीने आस्तिक आपल्या शिष्यांना शिकवीत आहेत. तसाच शुक्राचार्यांनी ‘शांति-मंदिरांत’ परीक्षितिला केलेला बोधहि विस्तृत आहे. शेवटीं जनमेजय राजाने वक्रतुंडाच्या प्रेरणेने नाग जातीचे उच्चाटनच आरंभिले, त्यांच्या पुढाऱ्यांना पकडले, बेड्यांनी जखडले, तुरुंगांत डांबले आणि होळीमध्ये जाळून खाक करण्याचा घाट घातला. त्याच वेळीं प्रेमधर्माचा प्रसार करणारे वत्सला-नागानंद तेथे आले. त्यांचा मुलगा शशांक याला हाताशी धरून आस्तिक ऋषी दुसरीकडून आले आणि त्यांच्यापाठोपाठ हजारों अनुयायांची शांति-सेनाहि आली. जनतेचे ते भव्य स्वरूप पाहिल्याने आणि आस्तिकांचे

दिव्य तत्त्वज्ञान ऐकल्यानें जनमेजय राजानें आपली दडपशाही थांबविली, दोन्ही जमातींचें ऐक्य केलें आणि बंधुभावाचें साम्राज्य पसरविलें. “ राजाची आज्ञा अयोग्य असेल, तर ती पायाखालीं तुडविणें हेंच प्रजेचें कर्तव्य.” असें राजा जनमेजयानेंच कबूल केलें.

भरतखंडाच्या अखंडत्वाची ही कथा अजूनहि मार्गदर्शकच आहे.

प्रेमाचा संदेश

राष्ट्रीय ऐक्याचा मंत्र उपदेशितांना महर्षि आस्तिक म्हणतात, “ आर्यांनीं नागांसमोर सेवामय, सहकार्यमय, प्रेममय जीवन उभें करावें. नागांनीं आर्यांसमोर तसेंच जीवन उभें करावें. त्या लाटा एकमेकींत मिसळून जातील, एक नवीन महान् लाट उत्पन्न होईल. ती आणखी दुसरींत मिसळेल. अशा रीतीनें ह्या भारतांत मानवतेचा गोड सिंधु उचंबळवूं या. समजलेत ना ? सर्वावरचीं आवरणें दूर होतील, पापुद्रे पडतील, कवचें गळतील, आंतील सौंदर्य सर्वास दिसेल, ही दृष्टि घेऊन येथून जा व द्वेषमय दृष्टीनें पाहणारी आसमंतांतली मानवसृष्टि प्रेममय करा.”

याहूनहि अधिक स्पष्ट व जोराची प्रेरणा गुरुजी किती स्फूर्तिदायक शब्दांनीं देतात पहा. “ द्वेषाची लाट आली आहे; प्रेमाचा सिंधु घेऊन चला. संकुचितपणा येत आहे; विशालता घेऊन चला. क्षुद्रता घेऊं पाहात आहे; उदारता घेऊन चला. अंधार येत आहे; प्रकाशाचे झोत आणा. घाण येत आहे; सुगंध पसरा. मरणाचा सुकाळ होत आहे; जीवनाची वृष्टि करा. बंधनें वेष्टूं पाहात आहेत; तोडा तीं बंधनें. मुक्त करा म्हणजे मुक्त व्हाल.”

कल्पनेचे खेळ

काळ्या-गोऱ्यांचा भेदभाव कसा व्यर्थ आहे हें गुरुजी काव्यमय वाणीनें ऐकवितात. “ काळे नि गोरे रंग घेऊन काय वसलांत ? काळ्या रात्रीचें चंद्राशीं लग्न लागत असतें. हजारों नक्षत्रांच्या अक्षता त्या वेळेस त्यांच्या-वरून ओंवाळून टाकतात. काळा रंग कां वाईट ? काळ्या लाटांच्या डोक्यांवर पांढरीं फेंसांचीं फुलें उधळलीं जात असतात. वेद सांगतो, ‘ अंतर्मुख हो. ’ काळे असोत, गोरे असोत. काळीं करवंदे कां कडू असतात ? तीं रानचीं करवंदे किती रसाळ व मधुर असतात. तीं काळीं म्हणून फेंकाल तर मूर्ख

ठराल. या काळ्या नागकन्या म्हणजे मंजुळ मैना आहेत, काळ्या कोकिळा आहेत. प्रेमाचें संगीत त्यांनींच ऐकवावें, त्यागाच्या श्रुति त्यांनींच जगाला द्याव्या. ”

याहूनहि अधिक बहारीचा काव्य-कल्पनेचा खेळ पाहा. “ हिमालयाला शेंकडों शिखरें आहेत, त्या सर्वांमुळें तो शोभतो. भारतीय घर्माला शेंकडों सुंदर सुंदर विचाराभाचारांचीं शिखरें शोभोत. विविधता हें वैभव आहे, परंतु त्या विविधतेच्या पाठीमागें एकता मात्र हवी. एका वृक्षाच्या फांद्या, एका नदीचे प्रवाह, एका सागरांतील लाटा, एका अंबरांतील तारे, एका सतारींतील बोल ! ”

सृष्टि-वर्णनांतहि सद्भाव

सूर्योदयाचें वर्णन अनेक लेखकांनीं केलें आहे. गुरुजींची शैली कांहीं वेगळीच. ते लिहितात, “ ते कार्तिक-मार्गशीर्ष महिन्याचे दिवस होते. वटवृक्षाच्या पानांपानांमधून लाल-लाल फळें शोभत होती. जणुं लाल रुद्राक्षच त्या वटवृक्षानें सर्वांगी धारण केले होते. सूर्य उगवला होता. आश्रमांतील कुमारांनीं झाडलोट करण्याचे आधींच सूर्यानें आपली सोन्याच्या हिरांची केरसुणी घेऊन सारा अंधार झाडून टाकला होता. दप्याखोऱ्यांतून, वृक्षराईतून सर्वत्र त्यानें तो सुवर्ण-झाडू फिरविला. औषधालाहि अंधाराचा केरकचरा ठेवला नाही. सूर्यानें अंधाराचा कचरा दूर केला. वाप्यानें पुष्कळसा पानपातेरा पहांटे उठून दूर केला. दंव पडून सडा घातला गेला होता. फुलांचे सुगंध पसरून पावित्र्य व प्रसन्नता निर्मिली होती. पक्ष्यांनीं गोड किलबिल सुरू केली होती.”

कादंबरीत्व असलेली कादंबरी

रूढ अर्थानेंहि जिला ‘ कादंबरी ’ म्हणतां येईल, अशी गुरुजींची कलाकृति म्हणजे ‘ रामाचा शेला.’ त्यांत प्रणयाचा आनंद व वियोगाचें दुःख यांच्या छायाप्रकाशाचा खेळ आहे, सुष्ट-दुष्ट स्वभावांचें चित्रण आहे, दोन कथानकांचा गोफ विणलेला आहे, विधवावरील अन्यायाचें एक प्रमेय मांडलेलें आहे आणि समाजाच्या एका विभागावर टीकाहि पण आहे रसाची उत्कटता व पेंचप्रसंगामुळें उत्कंठा यामुळें कथानक जिज्ञासा खेचून

घेतें. या सर्व गुणसमुच्चयामुळें गुरुजींची ही कादंबरी चित्रपट-निर्मात्यांनी आपल्या उपयोगासाठी निवडली आणि 'आगे बढो' ही हिंदी पटकथा जरूर त्या फेरफारानें निर्मिली.

'जिच्या दुर्दैवाला सीमा नाही अशा पराकाष्ठेच्या अभागिनी'ची ही करुण कथा आहे. ती कथाहि अभागिनीच दिसते. कारण तिच्यावर गुरुजींनी १९३० साली त्रिचनापल्लीच्या तुरुंगांत असतांना प्रथम नाटक लिहिलें. १९४१ साली त्यांनी त्याच कथेला कादंबरीचा वेष दिला; पण त्या पोशाकांत ती फरारीच झाली ! तें हस्तलिखितच गहाळ झालें. पण गुरुजींनी पुनः ती कादंबरी लिहिली. त्यांची स्मृति पक्की व लिहिण्याची तयारी दांडगी. ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली १९४३ साली—तेव्हां गुरुजी तुरुंगांत होते.

या कादंबरीची नायिका सरला खरोखरीच अभागिनी आहे. तिची आई, भाऊ, पति सारे निधन पावलेले. वडिलांनी दुसरें लग्न केलें. ते व त्यांची दुसरी पत्नी सरलेला 'विषवल्ली' मानतात, फुलाला-मुलाला हात लावूं देत नाहीत. म्हणून रानांत जाऊन सरला दगडावर डोकें फोडून घेऊं पाहते. तेथें तिला सावरतो उदय. हा एका स्वयंपाकिणीचा मुलगा, पण बी. ए., पर्यंत शिकलेला. लहानपणी त्याला श्रीमंत मुलांकडून त्रास होतो, माफी मागण्याची पाळी येते. 'यशवंतराव खरे' याचेवरहि असाच प्रसंग आलेला. पण हरिभाऊ आपटे यांनी तो किती सूक्ष्मतेनें-रसपूर्णतेनें रंगविला. गुरुजींनी तो केवळ निवेदिला आहे—चित्तांतील खळबळीचें चित्रण फारसें नाहीच.

प्रण्याचें सरळ निवेदन

आपल्या प्रेमाचा परिस्फोटहि सरला अगदी सरळपणानें करते—त्यांत कलेचे कटाक्ष नाहीत की लजेचें सूचन नाही. ती उदयला एकदम म्हणते, "आणि तुमचें नांव उदय ! तुमच्या रुमालानें मला सांगितलें. किती सुंदर नांव ! उदय ! अंधारांत उगवलेला तारा; अंधारांत उगवलेला चंद्र; अंधारांत उदयास येणारा सूर्यनारायण. उदय ! खरेंच किती सुंदर नांव ! मी त्या नांवाचा जप करीत असतें. 'उदय, माझ्या जीवनांत कर ना रे तुझा उदय. येशील ना माझ्या जीवनांत ? तूं असशील कां उदार, दिलदार, प्रेमळ, स्नेहाळ !' असें मी त्यांना विचारीत असतें."

‘ प्रेमाची सृष्टि ’ हें प्रकरण बत्तीस पानांचें आहे. पण त्यांत प्रेमी युव-युवतींच्या हृदयांतील खळबळीचें चित्रण असें फारसें नाहीं. भावनोत्कट उद्गार तेवढे आहेत. प्रेमाचा अंकुर वाढीला लागल्यावर ती उदयला स्वतःसंबंधी म्हणते, “ कोमल वेल. हिच्यावर उपेक्षेची वीज न पडो. हिच्यावर निराशेचे निखारे न सांडोत. आजवर मी खूप रडलें. आतां मला हंसव. वावा मला विषवह्नी म्हणतात, तुझ्या दारांत ती अमृताची ठरो. तुझ्या प्रेमळ कटाक्षांनीं, प्रेमळ स्पर्शांनीं ती अमृतमय होवो, रसमय होवो.”

‘ तुझे हृदय हेंच माझे घर ’ असे नाटकी उद्गाराहि सरला काढते. लहान मुलाप्रमाणें ‘ मी तुझ्या डोळ्यांत बसेन, खिशांत मावेन ’ अशी भाषा प्रणयी सरला काढते. प्रेमभावनेला फारच भरती आली तर ‘ मी तुझे बोट चावीन ’ असें ती म्हणते. अशा प्रणयिनी सत्य-सृष्टींत विरळा.

समाज-ऋणाची जाणीव

लौकिकी विधीशिवाय उदय व सरला यांचें लग्न होतें. पण उदय आपल्या मरणोन्मुख आईला पाहावयास जातो. ती आधींच मेली हें कळतांच त्याची शुद्ध जाते. सरला एकाकी राहते. वडील तिला घराबाहेर घालवितात. आत्म-हत्येचा विचार ती वारंवार करते. ती पंढरपुरास जाऊन अनाथाश्रमांत मुलाला जन्म देते. तेथून परत येतांना एक लफंगा माणूस गोड बोलून तिला नाशिकास नेतो व वेश्यागृहांत ठेवतो. तेथें येणाऱ्या एका लक्षाधीश शेटजीला केवळ आपल्या वाणींतील तेजानें ती ‘ पुण्य-प्रभावांत ’ ल्याप्रमाणें शुद्धीवर आणते. तिकडे उदय शुद्धीवर येतांच सरलेचा शोध करतो. पण तिचा पत्ता न लागल्यानें तो जीव देऊं पाहतो. तेव्हां त्याचा एक मित्र त्याला उपदेश करतो. ‘ एकच प्याल्यां ’ तील रामलालच्या भाषणाप्रमाणेंच तो उपदेश लांबलचक पण उदात्त विचारांनीं भरलेला आहे. तो मित्र उदयला समाज-धर्माची जाणीव करून देतांना म्हणतो, “ या समाजांत तुम्ही जगलेत. समाजाचें ऋण नाहीं कां ? शेतकऱ्यानें धान्य पिकविलें, विणकरांनीं वस्त्र विणलें. अनेकांच्या उद्योगांमुळें आपण जगतों. आपलें जीवन म्हणजे कोट्यवधि लोकांच्या श्रमांचें फळ. आपलें जीवन केवळ आपलें नाहीं. तें समाजाचें आहे. एखादा दुःखी मनुष्य रस्त्यांत भेटला तर तुम्ही त्याचें अश्रु पुसायला

नाहीं जाणार ? एकाद्याच्या पायांत कांटा बोंचला तर तो काढायला नाहीं जाणार ? ”

तो आणखी सांगतो,

“ तुम्ही नवधर्माचा उदय करा. नव-समाजरचनेचा उदय करा. हिंदु-स्थानांत प्रचंड क्रांति पेटणार आहे. सारी विषमता, सारें दास्य त्यांत खाक होणार आहे. सारी क्षुद्रता त्यांत होमिली जाणार आहे. तुमच्या डोळ्यांना नाहीं दिसत ती क्रांति ? केवळ परकी सत्तेचीच तिच्यांत आहुति पडणार आहे असें नाहीं. सर्व प्रकारचा जुलूम नष्ट होणार आहे. या क्रांतीचे पाईक बना. अग्रदूत बना. ”

शतमुखी क्रांति

केवळ राजकीयच नव्हे तर ‘ शतमुखी क्रांति ’ या देशांत व्हावयास हवी आहे, अशी तळमळ गुरुजींना लागलेली होती. तिचे पडसाद या कादंबरींत उठले आहेत. अस्पृश्यता नष्ट करून सामाजिक क्रांति व्हावयास पाहिजे. तिच्या आड येणाऱ्या सनातनी हिंदूंची कृष्णकृत्ये गुरुजींनी या कादंबरींत भडकपणे रंगविली आहेत. अशा विरोधांतूनहि समाजाचा विकास ईश्वर घडवील अशी गुरुजींची श्रद्धा होती. ती त्यांनी ज्या तऱ्हेने प्रगट केली आहे, ती शिवरामपंत परांजपे यांना शोभण्यासारखी आहे. गुरुजी सांगतात, “ परमेश्वर हा सर्वांत मोठा क्रांतिकारक आहे. तो केव्हां, कशी, कोठे क्रांति करील त्याचा नेम नाहीं. कधी एखादे फूल दाखवून तो क्रांति करील; कधी एकादे निष्पाप बालक दाखवून तो क्रांति करील. हजारों साधनें, हजारों मार्ग. प्रत्येक क्षणाला प्रत्येकाच्या जीवनांत क्रांति उत्क्रांति होत आहे. परंतु कांहीं क्षण महाक्रांतीचे असतात. एकदम मोठी उडी असते. जणुं नवजन्म होतो, कायापालट होतो. माकडाचा एकदम मानव होतो. तो महान् क्रांतिकारक दिसत नाहीं. त्याला स्थानबद्ध करतां येत नाहीं, फांशी देतां येत नाहीं. परंतु त्याचें महान् क्रांति-कार्य या अखिल विश्वांत सारखें चालू आहे. ”

या क्रांतिकारक परमेश्वरानें निदान सरला व उदय यांच्या जीवनांत तरी प्रकाश पाडला. ‘ सेवकराम ’ या नांवानें उदय आदिवासींची सेवा करू लागला. तो नाशिक येथें आला होता. तेथें सरलेनें सनातन्यांच्या परिषदेत

व्याख्यान दिलें. तें पांच पानें भरेल एवढें मोठें आहे. पण वरेरकरांच्या 'मथूशास्त्र्या' प्रमाणें त्याला उठाव देणें गुरुजींना जमलें नाहीं. शेवटीं उदय व सरला यांची भेट होते आणि तो लक्षाधीश व्यापारी व सरलेचे वडील हे तर पश्चात्ताप पावलेलेच होते. त्यामुळें शेवट गोड झालेला आहे.

वात्सल्याचे पाझर

'क्रांति' ही कादंबरीदेखील गुरुजींनीं तुरुंगांतच लिहिलेली. क्रांति म्हणजे काय ? मूल्य-परिवर्तन. "श्रम न करणाऱ्याला तुच्छ मानलें पाहिजे. श्रम करणाऱ्याला उच्च मानलें पाहिजे. याला मूल्य-परिवर्तन म्हणतात. अन्यायाला सिंहासनावरून ओढून तेथें न्यायाची प्रतिष्ठापना करणें म्हणजे क्रांति."

या कादंबरींत मिनीचें चरित्र लडिवाळपणें वर्णिलें आहे. तिचे वडील श्रीनिवासराव यांचा प्रेमळ, उदार व विरक्त स्वभाव ठसठशीतपणें रेखाटला आहे. त्यांची तुलना भगवान् शंकराशीं करतांना गुरुजी म्हणतात,

"एखादा मृत्युंजय शिवशंकरच, वैराग्याचें भस्म अंगाला फांसलेला, ज्ञानगंगा ज्याच्या मस्तकांतून स्रवत आहे, शीलाचा चंद्रमा ज्याच्या भाळीं स्त्रिवत आहे, पवित्र निश्चयाचा तिसरा डोळा ज्याचा उघडलेला आहे, असा तो योगियांचा राणाच श्रीनिवासरावांच्या रूपानें बोलत-आहे असें त्या वेळेस वाटे." श्रीनिवासरावांच्या मिनीवरील प्रेमाचे पाझर कादंबरींत ठिकठिकाणीं वाहात आहेत.

भारतीय ऐक्याचें स्वप्न

खादीचा प्रचार करणारे एक शिक्षक मुकुंदराव यांना देशभक्तीसाठीं शाळा सोडावी लागली. ते आणि रामदास असे दोघे डॉ. टागोरांच्या शांतिनिकेतनांत गेले. त्यामुळें महाराष्ट्र व बंगाल यांचा एक धागा जोडला गेला. त्याचें सगुण स्वरूप म्हणजे वंग-कन्या माया व महाराष्ट्र-पुत्र रामदास या दोघांचें एकमेकांवर प्रेम बसलें. 'मायेच्या पसान्यांत' रामदास सांपडला. त्या दोघांच्या संवादांतून व पत्रांतून महाराष्ट्र व बंगाल यांच्या गुणदोषांचीं वर्णनें पुष्कळ आलीं आहेत. महाराष्ट्राचा बुद्धिवाद, प्रयत्नवाद, स्वातंत्र्यवाद व विवेकवाद यांचें विवेचन मुकुंदरावांनीं आपल्या पंधरा व्याख्यानांत केलेलें आहे.

बंगाल, महाराष्ट्र वगैरे सर्व प्रांतांतील सर्व धर्मांचे व वर्गांचे लोक उच्च नीच-भाव टाकून सहकार्याने वागतील तर ? या प्रश्नाचे मधुर उत्तर गुरुजी पुढील गोड शब्दांनी देत आहेत. “ सर्व धर्मांचे, सर्व संस्कृतींचे लोक मी कसे सहकार्याने, प्रेमाने एकत्र नांदवते. पाहा, कसा ऐक्याचा गोफ विणीत आहेत माझी लेकरे; पाहा कसे विविधतेतून संगीत निर्मित आहेत; पाहा शतरंगांचा, शतगंधांचा बगीचा कसा फुलवीत आहेत; पाहा शतरंगांचा गालिचा कसा विणीत आहेत, ’ असे हिंदमाता जगाला सांगेल. जगांतील राष्ट्रं या मातेजवळ येऊन धडे शिकतील. पुनः भारत जगद्गुरु होईल.” गुरुजी येथे जणू आपले आंतरभारतीचे स्वप्नच रंगविण्यांत गुंग झाले आहेत !

ध्येयवादाचे सूत्र

‘ ही कादंबरी मला अति-प्रिय आहे ’ अशी प्रशंसा खुद्द गुरुजींनीच जिची केली, ती म्हणजे ‘ संध्या ’. १९४१ साली धुळ्याच्या तुरुंगांत असतांना त्यांनी ही कादंबरी लिहिली. तिच्यांत १९३० व १९३२ सालच्या दोन चळवळींची पार्श्वभूमी घेतलेली आहे. आईच्या आठवणीने रडणारा विश्वास तेथे आहे आणि ध्येयासाठी सर्वस्वावर पाणी ओतण्याची तयारी असलेला, - ‘ लग्न करूनहि संन्यासी राहणारा ’ असा कल्याण आहे. या दोघांची राष्ट्र-सेवा या विस्तृत कादंबरीत वर्णिलेली आहे. किंबहुना ‘ ध्येयार्थी जिवांचा संघ ’ शोभणाऱ्या एका कुटुंबाचेच चित्र यांत रंगविलेले आहे.

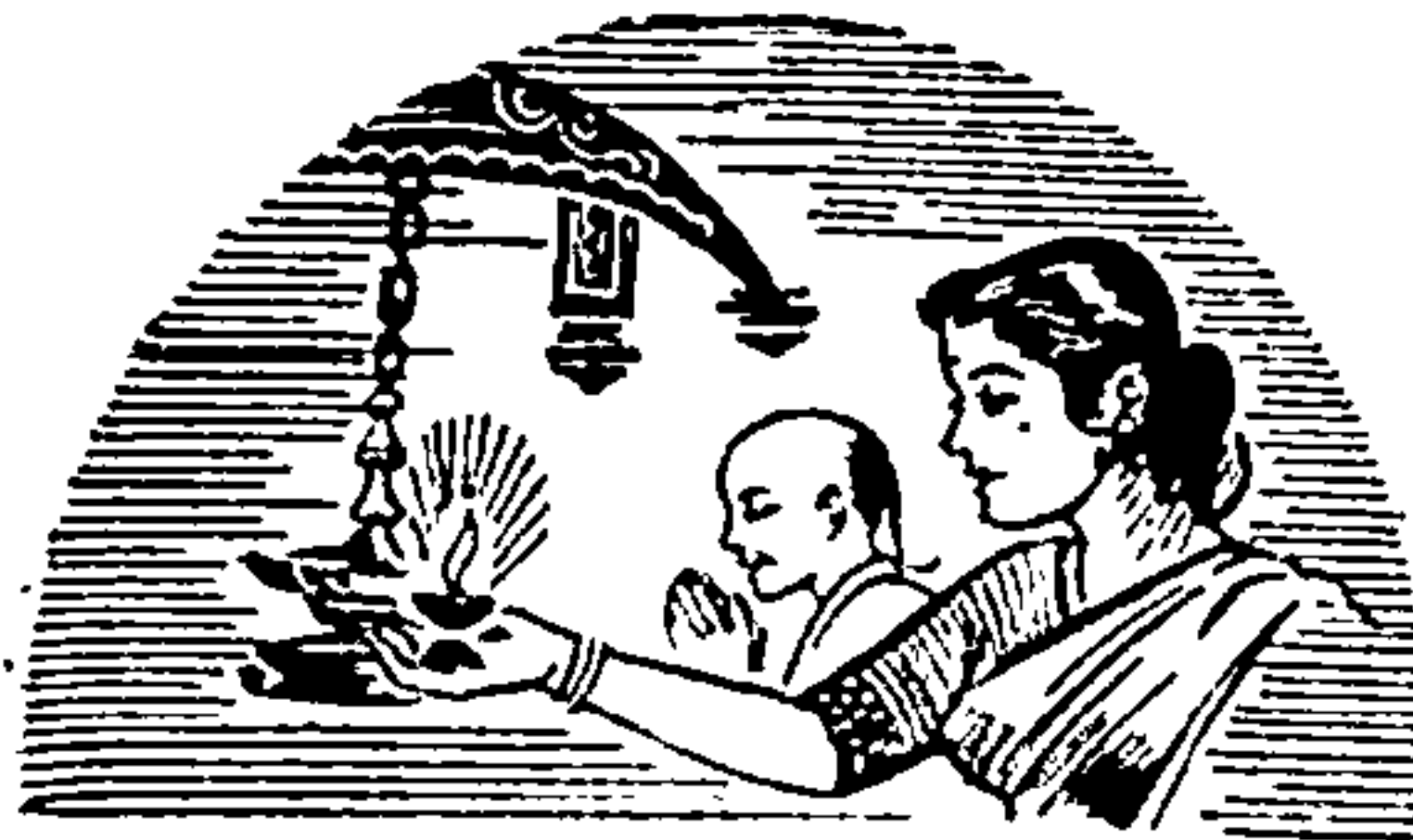
करुण रसाचा उत्कर्ष

कल्याणच्या ध्येयार्थी पूर्णपणे समरस होणारी अशी संध्या दाखविली आहे. त्यांचे प्रेमाचे संवाद इतके सहज आहेत की, प्रत्येकाचे एकएका शब्दाचेच भाषण आहे व ते चार चार पाने दिलेले आहे. एका महिन्यांत तीन मृत्यु संध्येला पाहावे लागल्यामुळे तिचे हळुवार मन पिळवटून निघते. कल्याणलाहि लागोपाठ दोनदां सक्तमजुरीची शिक्षा तुरुंगांत भोगावी लागते. त्यामुळे संध्येच्या प्रणयाला विरहाची व कारुण्याची तीक्ष्ण धार येते. कादंबरीतील करुण रसाचा उत्कर्ष-बिंदु म्हणजे संध्येच्या बाळाचा मृत्यु. तो प्रसंग गुरुजींनी दीर्घकाळ आळवून आळवून घोळविला आहे. भाईजींच्या उदात्त अंतःकरणांतील कारुण्याने तर मूळच्या करुण रसाला निराळाच

उठाव मिळाला आहे. भाईजींच्या रूपाने गुरुजींनी स्वतःचेच चित्र काढले काय ? गुरुजींच्या साऱ्या जीवनाचे स्वरूप म्हणा, रहस्य म्हणा, तत्त्वज्ञान म्हणा, भाईजींच्या स्वतःविषयींच्या शब्दांत प्रतिबिंबित झालेले आढळते. ते म्हणतात,—“ मी प्रेमाचा पुजारी आहे. प्रेमाचा कण कण गोळा करणारा भिकारी आहे, किंवा माझे प्रेम सर्वांना देत फिरणारा मी फकीर आहे. मला अमुक तत्त्वज्ञान नाही, अमुक पंथ नाही . . . अमुक एका पक्षाचा शिक्षा असा माझ्या कपाळावर नाही. सहानुभूति हा माझा धर्म. जिथं दुःख आहे, अन्याय आहे, जुलूम आहे, तिथं जावं, झगडावं, हे माझे व्रीद.”

समाजवादाचा प्रचार

आपल्या भोंवतालीं दारिद्र्यामध्ये होरपळणारीं माणसें पाहून गुरुजींचा जीव तिळतिळ तुटे. त्यांचे दारिद्र्य, तसेच अज्ञान, रुढीचा जाच इत्यादि सर्व दुःख दूर कसे करतां येईल, ही एकच चिंता त्यांचे चित्त रात्रंदिवस पोखरीत असे. या सर्व रोगांवर रामबाण औषध कोणते ? ‘स्वराज्य’ असे उत्तर त्यांचे मन देई. पण पुढे स्वराज्य-प्राप्तीनंतरहि तीं दुःखे कायमच आहेत, असे पाहून त्यांच्या मनाने दुसरे उत्तर दिले; व ते म्हणजे ‘समाजवाद.’ १९५० साली प्रसिद्ध झालेल्या ‘श्रमणारी लक्ष्मी’ या कादंबरीत जनी, धर्मा वगैरे व्यक्तींच्या रूपाने गुरुजींनी दारिद्र्याची विविध दर्शने दाखविली आहेत आणि बहुतेक प्रत्येक प्रकरणाने पालुपद, ‘समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाही.’ हेच आहे. या व या वेळच्या त्यांच्या इतर कादंबऱ्यांत बहुतेक सारा ‘गोलपोटे व खोलपोटे’ यांच्या विग्रहाचा प्रचारच आहे.

देशभक्ति म्हणजे काय ? भाषणें करणें, दौरे काढणें, परिषदा भरविणें; मोर्चे नेणें, तुरुंगांत जाणें, फटके खाणें, अखेर फांशी जाणें, हे प्रकार सर्वांना माहीत आहेत. आणि ते ग्राह्यहि आहेत. पण ज्ञानाचा प्रसार करणें हेंहि एक देशभक्तीचेंच लक्षण आहे, याची जाणीव कितीकांस असते ? निदान महाराष्ट्रांत ती जाणीव जेव्हां फारशी नव्हतीच, अशा काळांत देशाची भक्ति ज्ञानमार्गानें करणारे डॉ. केतकरांसारखे दूरदृष्टीचे व चिकाटीचे पुरुष फारच विरळा ! व्यास-वाल्मीकि, रूसो-व्हॉल्टेयर; किंवा मार्क्स-मॅझिनी इत्यादि ज्ञाना लोकांनीं आपल्या समाजांत प्रचंड अशी वैचारिक क्रांति केली, तिचीं फळें सर्व जगाला अजूनहि चाखावयास मिळत आहेत आणि यापुढेंहि दीर्घकाळ मिळत राहतील. शरीराला जशीं जीवनसत्त्वे, तशीं राष्ट्राला विचारसत्त्वे पुरविणारे लेखक हेहि देशभक्त होत, मानवतेचे उपकारकर्ते होत.

ज्ञानकोशाचें महावस्त्र

देवी सरस्वतीची पूजा करतांना कोणी गंधफुल्लें वाहतो, कोणी पंचपक्वान्नांचा नैवेद्य दाखवितो, तर कोणी वस्त्रालंकार अर्पण करतो, पण देवीची महापूजा करून तिला महावस्त्र अर्पण करणारा भक्त एखादाच ! त्या कोटींतील डॉ. केतकर होते. तीनतीनशें मोठ्या पानांचा एक अशा तेवीस खंडांचा ज्ञानकोश महाराष्ट्र-शारदेला प्रथमच त्यांनीं अर्पण केला. त्याशिवाय, प्राचीन महाराष्ट्र, महाराष्ट्रीय काव्याचें परीक्षण, भारतीय समाजशास्त्र, निःशस्त्रांचें राजकारण,

जातिसंस्थेचा इतिहास, इत्यादि किती तरी विचार-प्रवर्तक ग्रंथ त्यांनी लिहिले आहेत. त्याशिवाय विशिष्ट गुणांनी डोळ्यांत भरणाऱ्या अशा सात कादंबऱ्याही त्यांनी रचिल्या आहेत. याशिवाय नाटक, कविता, निबंध वगैरे फुटकळ लेखन पुष्कळच आहे. पण त्यांची महाराष्ट्र-वाङ्मयाला मुख्य व खास देणगी म्हणजे ज्ञानकोश ! या त्यांच्या महत्कृत्यामुळेच प्रा. पोतदारांसारखे गाढे इतिहास-संशोधक त्यांना न्या. रानडे, लो. टिळक व इतिहासार्थ राजवाडे यांच्या पंक्तीत बसवितात. लो. टिळकांनी न्या. रानडे यांचे वर्णन करतांना म्हटल्याप्रमाणे, ' रस्त्याची पहिली लाइन मारणारा ' हाच प्रशंसेला पात्र होतो. तशीच कामगिरी डॉ. केतकर यांनी मराठी भाषेच्या क्षेत्रांत करून दाखविली. मंडळ स्थापून, देशोदेशींची माहिती जमवून, लोकांकडून निधि उभारून, स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन, वर्षानुवर्षे खंडामागून खंड रचून, एखादा कोश चिकाटीने व हिमतीने पूर्ण करण्याची परंपरा डॉ. केतकर यांनीच महाराष्ट्रांत प्रथम पाडली. शब्द-कोश, व्यायाम-कोश, चरित्र-कोश, विश्व-कोश, व्यावहारिक-कोश, संस्कृति-कोश इत्यादि जीं अनेक कार्ये महाराष्ट्रांत पुढे जन्मास आलीं व सिद्धीस गेलीं; त्या सर्वांचे आद्यजनक म्हणजे डॉ. केतकर.

ज्ञानाचा खजिना

सर्वसामान्य वाचकाला कोशाचे महत्त्व समजत नाही, किंबहुना त्याचे अस्तित्वाहि जाणवत नाही. मराठीतील या अनेक कोशांचा उपयोग शेंकडा किती वाचक करतात ? नव्हे, असे कोश आहेत याची माहिती तरी किती-जणांना असते ? पण हे कोश म्हणजे ज्ञानाचे झरे होत, खजिने होत, विद्युत्-केंद्रे होत. कोशकार म्हणजे लेखकांचे लेखक. ज्ञानाचे विश्लेषण (Analysis) जितके आवश्यक; तितके त्याचे संकलन (Synthesis) हि अगत्याचे असते. नदीचे पात्र नुसते विस्तृत असून भागत नाही, ते खोलहि असावे लागते. ज्ञानाची खोली वाढविण्याचे काम कोशकार करीत असतात. जगातील ज्ञान-गंगेचीं मुखे किती अनंत आहेत, याची कल्पना नव्या वाचकांना कोशावरून येते. त्याचप्रमाणे कोणत्याहि लेखकाला आपला लेख माहितीपूर्ण रीतीने मांडावयाचा असेल, तर कोशाचे साहाय्य फार होते. तुम्हांला कोणत्याहि विषयाचा अभ्यास करावयाचा असो, त्याचा प्रारंभ कोशग्रंथ चाळण्यापासून

करा, म्हणजे त्या विषयासंबंधी त्या कालापर्यंत साऱ्या जगांत काय लिहिलें गेलें आहे याचें ज्ञान तुम्हांला होईल. जगांतील सर्व ज्ञानांचें रत्नभांडार म्हणजे कोशग्रंथ. अशा कोशांची परंपरा निर्माण करून डॉ. केतकर यांनी महाराष्ट्रावर अक्षय्य उपकार केले आहेत.

‘ चालताबोलता कोश ’

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचा जन्म १८८४ सालीं झाला. त्यांचे चुलते उमरावतीस होते. तेथें त्यांचें मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झालें. त्या वेळींहि चौफेर व्यासंग करण्याचा हव्यास त्यांना होता. त्यामुळें त्यांचे शिक्षक त्यांना ‘ चालता-बोलता ज्ञानकोश ’ असें म्हणत. मॅट्रिक झाल्यानंतर ते मुंबई येथें विल्सन कॉलेजांत दाखल झाले. तेथेंहि अवांतर वाचनाचा नाद त्यांना दांडगा ! त्यामुळें इंटरमध्ये त्यांनीं एक गटंगळी खाल्ली. बी. ए. च्या परीक्षेनेंहि अपयशाचा तडाखा दिला. परीक्षेपेक्षां वाचनाचें आणि लेखनाचेंहि वेड त्यांना अधिक होतें. ‘ महाराष्ट्र वाग्‌विलास ’ या नांवाचें मासिक त्यांनीं बी. ए. मध्ये असतांनाच काढलें. त्यांची महत्त्वाकांक्षा जबर. संकटें त्यांच्या खिसगणतींत नसत. त्यांच्या मनानें घेतलें कीं, आपण अमेरिकेस जावें आणि त्या स्वतंत्र, संपन्न व सुधारलेल्या देशांतील ज्ञान लुटावें. एकदां निश्चय केला कीं तो ठाम, या कडव्या वृत्तीचे केतकर होते. त्यांनीं आपलें घरदार विकलें आणि ते अमेरिकेस गेले. तेथें त्यांनीं समाजशास्त्राचा अभ्यास केला. ते १९०७ सालीं बी. ए. झाले आणि १९०८ सालीं एम्. ए. तहि उत्तीर्ण झाले. ‘ हिंदुस्थानांतील जातिसंस्थेचा इतिहास ’ या विषयावर प्रबंध लिहून त्यांनीं पीएच्. डी. ही पदवी मिळविली. अशा तीन पदव्यांचे तुरे आपल्या मंदिलांत खोवून डॉ. केतकर हिंदुस्थानांत १९१२ च्या आक्टोबरांत परत आले.

भाषावार प्रांताची मागणी

येथें आल्यावर त्यांना कलकत्ता विद्यापीठांत उपप्राध्यापक म्हणून एक वर्ष काम करण्याची संधि मिळाली. तेथें असतांना त्यांनीं भारतीय अर्थशास्त्र, हिंदु कायदा वगैरे विषयांवर प्रबंध लिहिले. ‘ राष्ट्रधर्म प्रचारक संघ ’ या नांवाची संस्था स्थापून त्यांनीं आंध्र, उत्कल वगैरे प्रांतांत प्रचार केला. हा प्रचार त्यांनीं संस्कृतमधून केला हें विशेष. आपल्या देशाचें शिक्षण व

राज्यकारभार देशी भाषांतूनच झाला पाहिजे असा प्रचार त्यांनीं आग्रहानें केला. १९१४ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत मद्रास येथें राष्ट्रसभा भरली होती. तेव्हां केतकरांनीं भाषावार प्रांतरचनेची मागणी करणारीं शेंकडों पत्रकें वाटलीं. स्वभाषेच्या उद्धाराचा व उत्कर्षाचा त्यांना जणुं निदिध्यासच लागला होता.

ज्ञानकोशाचें तप

मातृभाषेच्या सेवेचा एक अभिनव मार्ग केतकरांच्या डोक्यांत चमकून गेला. ज्ञानकोशाची रचना त्या वेळीं अखिल भरत खंडांतील भाषांमध्ये कोठेंच झालेली नव्हती—तेलगूचाच काय तो अपवाद होता. पण केतकरांची मनीषा नेहमीं गगनचुंबी असे. “ मराठींत लिहिलेल्या ग्रंथांचें इतर देशी भाषांत आणि युरोपांतील भाषांतसुद्धां भाषांतर व्हावें, महाराष्ट्राचें राज्य स्वतंत्र असावें आणि मराठीतून लिहिलेल्या कायद्यांना मराठीतून सही केल्याशिवाय कायदेशीरपणा येऊं नये.” असे विचार त्यांच्या मनांत नेहमीं घोळत. त्यामध्ये ‘ आंतरभारती ’ व ‘ संयुक्त महाराष्ट्र ’ या आजच्या आकांक्षांची बीजे आढळत नाहींत काय ? त्याच भाषाप्रेमानें ज्ञानकोशाची उभारणी करण्याची उभारी त्यांनीं धरली. ता. ८ जुलै १९१६ रोजीं नागपूर येथें त्यांनीं ‘ महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ ’ स्थापन केलें. लो. टिळकप्रभृतींनीं त्याला पाठिंबा दिला. पण द्रव्यबळ आणि मनुष्यबळ जमविण्याचें कार्य त्यांनाच करावें लागलें. ज्ञान व धन यांचा संग्रह करण्यास पुणें हेंच ठिकाण चांगलें आहे असें वाटल्यानें, केतकरांनीं ज्ञानकोश-मंडळाची शाखा पुण्यास काढली. ही शाखाच पुढें मुख्य कचेरी बनली. अनेक माणसें हाताखालीं ठेवून, अगणित विषयांचें चिंतन करून, त्यांतील उपयुक्त विषय निवडून, ते ज्याच्या त्याच्या योग्यते-प्रमाणें वाटून देऊन आणि जरूर तेव्हां मंडळाबाहेरील विद्वानांचेंहि लेखन-साहाय्य घेऊन, सतत अकरा वर्षे अखंड व अनलसपणें काम करून, केतकरांनीं ज्ञानकोश प्रसिद्ध केला ! विद्येच्या साधनांतील एक तपच त्यांनीं पूर्ण केलें.

लोकविलक्षण कल्पना

ज्ञानकोशाच्या कार्याचा प्रसार करण्यासाठीं केतकरांनीं १९२५ सालीं ‘ विद्या-सेवक ’ नांवाचें मासिक काढलें. तें तीन वर्षे चाललें. ‘ पुणें समाचार ’ नांवाचें दैनिकहि त्यांनीं १९२७ सालीं सुरू केलें होतें. तें एक वर्ष चाललें.

‘लोकविलक्षणपणा’ हा केतकरांचा एक ठळक गुण होता. १९२० साली त्यांनी एका जर्मन तरुणीशी लग्न केलें. त्रात्यस्तोमविधि करून व तिचें नांव शीलवती ठेवून केतकरांनी हा विवाह केला. १९२६ साली त्यांनी ‘स्वयं-निर्णयी संघ’ स्थापन केला. भारतमंत्र्यावर फिर्याद करून हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळेल अशी विलक्षण कल्पना त्यांच्या मनांत उसळली. अशा त्यांच्या अजब कल्पनांशी व कार्यांशी लोकांनी फारसें सहकार्य न केलें, तरी त्यांच्या साहित्य-सेवेबद्दल मात्र सर्वांना गाढ आदरच वाटत होता. १९२६ पासून १९३८ पर्यंत त्यांच्या सात कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. त्यांच्या साहित्यसेवेविषयी कृतज्ञता प्रकट करण्यासाठी पुणे येथे १९२९ साली ‘महाराष्ट्र शारदोपासक संघा’चें अध्यक्षपद त्यांना देण्यांत आलें. त्यानंतर १९३१ साली हैद्राबाद येथे भरलेल्या ‘महाराष्ट्र साहित्य संमेलना’चें अध्यक्षपदहि त्यांनीच भूषविलें. १९३७ साली पुणे येथे ते मृत्यु पावले.

त्यांच्या कादंबऱ्यांचे जन्मकाल, प्रियवंदा (१९२६), परागंदा (१९२६), आशावादी (१९२७), गांवसासू (१९३०), ब्राह्मण-कन्या (१९३०), विचक्षणा (१९३६), व भटक्या (१९३८).

लालित्याची उणीव

“ पुस्तक एकदां वाचल्यानंतर दुसऱ्यांदा वाचावें, व दुसऱ्यांदा वाचल्यानंतर पुनः एकदां किंवा अनेक वेळां वाचावें अशी माझी विनंति आहे. प्रत्येक वाचनाच्या प्रसंगी प्रस्तुत लेखनाचें रहस्य अधिकाधिक कळत जाईल.” असें आपल्या कादंबऱ्यांचें माहात्म्य केतकरांनी स्वतःच वर्णिलें आहे. पण त्यांच्या कादंबऱ्या एकदां तरी वाचलेले कादंबरी-वाचक किती असतील ? चांदीचें पाणी दिलेले शिशाचे जड गोळे हातांत घेण्याइतकें अवजड काम केतकरांच्या कादंबऱ्या वाचण्याचें आहे, असेंच सर्वसामान्य वाचकवर्ग मानतो. खुद्द त्यांच्या पत्नी सौ. शीलवतीबाई यांनी एका प्रस्तावनेत हें कबूल केलें आहे की, “ त्यांच्या कादंबऱ्या पक्क फणसाप्रमाणें आहेत. त्या शाब्दिक बोजडपणामुळे कांटेरी वाटत असल्या तरी पण त्यांतील पूर्णत्वास पोचलेल्या विचारांनी वाचकांचीं मनं तल्लीन करतात.” यांतील पूर्वार्धच अधिक खरा आहे. खडबडीत भाषेच्या कांटेरी सालीतून वाचक या कादंबऱ्यांच्या आंत शिरला, तरी त्याला तेथे गोड

गरे कांहीं फारसे हातीं लागत नाहीत. लालित्याला मारक अशी केवळ भाषाच केतकरांची आहे असें नव्हे, तर भाषेच्या पोटांतील कथावस्तु व तिचा परिपोष, हाहि लालित्यापासून फार दूर आहे. त्यांचीं पात्रे जिवंत नाहीत, प्रसंग स्वाभाविक नाहीत व स्वभाव सहज नाहीत. कथानकांत कोठें जिज्ञासा उत्पन्न होत नाही की रसाची निर्भिति नाही—आहे काय ते, अभिनव स्वरूपाचें कथानक व त्यावर टांगलेले समाजशास्त्रीय विचार. चार पात्रांचीं नांवे घेऊन व दोनचार प्रसंग उल्लेखून, त्या त्या निमित्तानें विवाहसंस्था, जाति-संस्था, मजूर चळवळ, पतित स्त्रीपुरुषांचें स्थान इत्यादि विषयांवर आपले शास्त्रीय व ऐतिहासिक विचार गंभीर भाषेनें व माहितीपूर्ण रीतीनें मांडलेले आहेत. कोणत्याहि विषयाच्या मुळाशीं जाऊन त्याचा विचार करण्याचें कौशल्य जसें केतकरांच्या अंगीं आहे, तसेंच समाजाची घडी बदलून टाकणारी अभिनव योजना मांडण्याचें धारिष्ट्यहि त्यांचेजवळ आहे. त्यामुळे त्यांची कोणतीहि कादंबरी वाचकाच्या बुद्धीला धक्के दिल्याशिवाय राहात नाही.

पतितांचा कैवार

या विचार-प्रवर्तनाप्रमाणेंच दुःखितांविषयीं अनुकंपा हाहि त्यांच्या कादंबऱ्यांचा एक प्रशंसनीय गुण आहे. जे जे कोणी धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक वा राजकीय वर्चस्वाखालीं चेंगरले गेले असतील, त्यांचेकडे सहानुभूतीनें व समतोल वृत्तीनें पाहण्याचा दृष्टिकोन ते वाचकांना देतात. समाजाच्या कोपऱ्यांत दडलेलीं, अंधारांत सडलेलीं जीं जातिहीन, ज्ञानहीन, द्रव्यहीन माणसें असतील, त्यांचा कैवार घेऊन केतकर उठतात—आणि त्यांना सुस्थितीत आणण्यासाठीं समाजानें काय करावें, समाजाची रचना कशी बनवावी याविषयींचे आपले मूलगामी व क्रांतिकारक विचार ते कादंबऱ्यांतून मांडतात. प्रि. गोळे यांनीं हि आपल्या विचारांचें वाहन म्हणून ' हिंदुधर्म आणि सुधारणा ' ही कादंबरी लिहिली. प्रि. वामनराव जोशी यांच्या " रागिणीची ' हि बैठक तीच. पण या दोघांपेक्षां हि केतकरांच्या कादंबऱ्यांत रंजकता व आकर्षकता कमी. विद्यमान व्यक्तींचीं नांवे किंचित् बदलून त्यांचीं पात्रे केतकर आपल्या कादंबरींत रंगवितात आणि त्यावर तोंड टाकून, एकेरी शब्दानेंहि, हवी तशी टीका करतात. यामुळे हि त्यांच्या कादंबऱ्यांची अप्रियता वाढली.

भाषेचे दोष

केतकरांच्या भाषेमध्ये केवळ बोजडपणाच आहे, असे नव्हे तर, परकेपणाहि आहे. दुःप्रासिद्धी, सु-पथ-त्याग, भवितव्य-विलोकन, द्रव्योत्पादन-समर्थता, परजनसंग्राहक इत्यादि क्लिष्ट संस्कृत शब्द कथा-कादंबऱ्या वाचणाऱ्या मराठी वाचकाला कसे कळणार? 'अभिज्ञता' हा शब्द तर वारंवार येतो. पण ते शास्त्रदृष्ट्या तरी सदोष नाहीत, परंतु इंग्रजी तऱ्हेची वाक्यरचना केतकर मधूनमधून जी करतात, ती मराठी वाचकाला खटकते व आक्षेपाई वाटते. 'आपल्यावर फटकारा आहे', 'तिला चांगले भवितव्य देतां आले असते', 'त्यांत माझा सद्गुण झाला नाही.' इत्यादि वाक्यरचना मराठीला न शोभणारी आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या अप्रियतेत या भाषा-दोषामुळेहि भर पडली.

विद्यमान व्यक्तीवर टीका

'गोंडवनांतील प्रियवंदा' ही केतकरांची पहिली कादंबरी. एका स्नेहाने डिवचल्यामुळे, आपण कोशाप्रमाणेच कथाहि लिहू शकतो, हे दाखविण्यासाठी ते कादंबरीच्या मुलुखांत शिरले. या पहिल्या कादंबरीत नागपूरकडील देशस्थ-कोंकणस्थ-कऱ्हाडे या ब्राह्मणांच्या पोटजातीतील चुरस त्यांनी उघड केली आहे आणि गिरण्यांतील डायरेक्टर व सरकारी अधिकारी यांना आपल्या टीकेच्या धारेवर धरले आहे. विशेष कलाहीन गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्राला आदरणीय वाटणारे इतिहासाचार्य श्री. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांची मूर्ति डोळ्यापुढे उभी करणारे वैजनाथशास्त्री हे पात्र या कादंबरीत रंगविले आहे. या शास्त्रीबुवांनी एका सुशिक्षित विधवेशी पुनर्विवाह केलेला दाखविला आहे आणि इतरहि बरेच स्वभाव-दोष चित्रित केले आहेत. कल्पित सृष्टीच्या आसऱ्याने विद्यमान व्यक्तीवर अशी टीका करणे हे 'चोरट्या छाप्यांत मागून वार करण्याइतके अश्लाघ्य' आहे, असाच कांहीं साहित्य-समालोचन-कारांचा अभिप्राय पडला आहे. भाषेत बेडौलपणा व विचारांत विचित्रपणा असला, तरी केतकरांची सूक्ष्म दृष्टि, सहानुभूतीची वृत्ति व अनुभवाची, व्यासंगाची बैठक या गुणांमुळे या कादंबरीने मराठी वाचकांचे लक्ष आपलेकडे ओढून घेतले.

विचार-प्रवर्तनाचें स्वरूप

‘ ब्राह्मण-कन्या ’ या कादंबरींत कालिंदीचा जीवनवृत्तांत सांगितलेला आहे. पहिल्या सहा प्रकरणांत तिच्या पूर्वीच्या दोन पिढ्यांचा इतिहासच दिला आहे. त्या वंशावळीच्या गुंतावळीमुळे वाचकाचा जीव प्रारंभीच गुदमरतो. त्यानंतर इस्त्रायल समाजाचा इतिहास येतो. कालिंदीनें लिहिलेल्या एका गोष्टीनें तेहतीस पाने व्यापली आहेत ! आणि नंतर तिच्यावर चर्चा-अभिप्राय-वादविवाद ! शिवाय तिला उत्तर म्हणून रामराव जी गोष्ट लिहितो, तिनेंही या कादंबरीचीं अठरा पाने भरली आहेत, शिवाय, कालिंदी व तिचा भाऊ सत्यव्रत यांचीं पत्रेहि प्रदीर्घ आहेत. आणि शेवटीं रुक्षतेचा कळस केला आहे. ‘ वैजनाथ-स्मृतीनें. ’ बेचाळीस कलमांची ही स्मृति बारा पाने पसरली आहे. हे वैजनाथ-शास्त्री इतिहास-संशोधक व सनातनी असतात, तरी त्यांनीं पुनर्विवाह केलेला असतो. त्यांचा फटकळपणा असा कीं, ते न्या. रानडे यांना उद्देशून ‘ त्या महाद्याला इतिहास काय समजतो ? ’ किंवा “ त्या राम्या भांडारकरला कांहींच समजत नाही. ” असें अर्वाच्य बोलतात. पुणे-त्यांतले त्यांत सदाशिव पेठ-यावर तर केतकर जातांयेतां दांतओठ खातात. अशा लिखाणाने वाचकांच्या सदभिरुचीला, संस्कृतीला किंवा सभ्यतेला धक्के बसतात हे खरें, पण त्यानें त्यांच्या बुद्धीला धक्के बसून विचारप्रवर्तन कितीसें होणार ?

कलेचा आत्मा

कालिंदीला रामराव आपल्या लग्नाची मागणी घालतो ती सरळ रोखठोक भाषेनें. त्यांत प्रेमाची लपवाळपव किंवा नाजूकपणा नाही. केतकरी खाक्या हाच आहे. एखाद्या सौद्याच्या भाषेत “ रामराव एकदम तीस म्हणाला, “ कालिंदी, चल आपण आपली आयुष्ये जोडून टाकूं. ”

“ तुम्ही ही मागणी विचारपूर्वक करीत आहां काय ? ”

“ अगदीं विचारपूर्वक. ”

“ तर मग मला सांगितलेंच पाहिजे कीं, तुमच्या या कृपेबद्दल मी ऋणी आहे. पण तुमच्या कृपेचा मला फायदा घेतां येणार नाही. ” बस्स, खलास !

शिक्षणासाठीं, नोकरीसाठीं, व्यापारासाठीं किंवा देशोद्धारासाठीं अनेक धाडसी तरुण हिंदुस्थानांतून इंग्लंड-अमेरिका वगैरे देशांत जातात आणि

त्यांपैकी कांहीं तेथे कायमचे स्थानिकहि होतात. मातृभूमीपासून परागंदा झालेल्या अशा हिंदी लोकांच्या संसाराचे चित्र डॉ. केतकर यांनी आपल्या 'परागंदा' या कादंबरीत रंगविले आहे. खुद्द केतकर हे अमेरिकेस जाऊन राहून आलेले. त्यामुळे त्यांनी तेथील हिंदी स्त्रीपुरुषांची बरीवाईट कृत्ये प्रत्यक्ष पाहिलेली, अनुभवलेली. पण त्यांत कलेचा आत्मा ओतण्याची इच्छा वा पात्रता त्यांच्या ठिकाणी नव्हती. त्यांनीच या कादंबरीच्या उपसंहारांत, कादंबऱ्यांमध्ये खोटी समाजचित्रे घालण्याच्या 'कारस्थानावर' टीका केली आहे आणि आपले असे मत निवेदिले आहे की, "कथेचा कथापणा कारस्थानामुळे उत्पन्न होत नसून अनेक माणसे एकत्र मिळून जो व्यवहार होतो, त्यामुळे उत्पन्न होतो." ही कैफियत लंगडी वाटते. कारण, साध्या आयुष्यक्रमांतील सत्य व्यवहार वाचनीय वाटावेत, म्हणून कथालेखकाने भल्याबुऱ्याची निवड (Selection) केली पाहिजे आणि त्यांचे चित्र प्रमाणबद्ध (Proportion) रचनेच्या चौकटीत बसविले पाहिजे. हे कलेचे पथ्य केतकरांना कधीच पाळतां आले नाही.

टीकेचा काळा कुंचला

हिंदी पुढाऱ्यांवर टीका करण्याची आपली हौस केतकरांनी याहि कादंबरीत पुरी करून घेतली आहे. लाला गजपतराय हे एक पंजाबमधून आलेले देशभक्त दाखविले आहेत. 'लाल-बाल-पाल' या वंदनीय राष्ट्रीय त्रिमूर्तीपैकी लाला लजपतराय यांचे चित्र डोळ्यापुढे उभे राहावे असे हे फसवे नांव आहे, पण केतकरांना त्यांचे नीटसे विडंबनहि करतां आले नाही—मग यथार्थ चित्रण कोठले ? डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या काव्यावर 'बायकी कोमलपणाचा' शिक्षा मारून केतकरांनी टीका केली आहे. सर्वसामान्य हिंदी पुढाऱ्यांवरहि आपल्या हातांतील काळा कुंचला त्यांनी फिरविला आहे. शेवटी प्रो. गोगटे हे आपले लांबलचक 'विधान' वाचतात. त्यांत केतकरांनी देशाच्या उद्धाराची कोणती जडीबुटी सांगितली आहे ? तर "देशासाठी उच्च संस्कृतीची वाहक अशी एक मोठी उघड्या तोंडाची जात तयार व्हावयास पाहिजे. त्या जातीत अर्थात् वाटेल त्या कर्तृत्ववान् लोकांचा प्रवेश झाला पाहिजे." हा उपाय जितका विक्षिप्त, तितकाच अव्यवहार्य नाही काय ?

हैं मूर्ति-भंजनहि नव्हे

अमेरिकेंत वीस वर्षे राहून हिंदुस्थानांत परत आलेले ब्रह्मगिरीबोवा यांची कथा 'आशावादी' या कादंबरींत केतकरांनीं सांगितली आहे. त्यांनीं परत येण्याचें कारण म्हणजे "देशांतील सर्व लोकांविषयीं माझ्या मनांत असलेलें प्रेम, आपल्या लोकांनीं उन्नतीला यावें ही इच्छा, आणि तसेंच आपल्या जगभर प्रवासामुळें जो आपणांस अनुभव उत्पन्न झाला आहे तो इतरांस प्राप्त करून द्यावा ही इच्छा, आणि हिंदुस्थानांत आपण जाऊन कांहीं तरी करूं हा आत्म-विश्वास." हीच केतकरांचीहि बैठक.

ब्रह्मगिरीबोवा म्हणजे देवीदास अत्रे. त्यांचीं मते निर्भीड व वर्तन निःस्पृह दाखविलें आहे. संन्यासी असून ते निष्क्रिय संन्यास-मार्गावर टीका करतात. गीतेवरील त्यांचीं व्याख्यानं कादंबरींत लांबलचक दिलेलीं आहेत. त्यांच्या मुखानें केतकरांनीं गीतेची नालस्ती मनमुराद केली आहे. "गीतेचा उपदेशच आजच्या स्थित्यंतरक्षम जगांत योग्य नाही," असें म्हणून न थांबतां त्यांनीं 'गीताकार बहकले', 'गीताग्रंथ सैतानी आहे.' अशी बेछूट विधानेंहि केलीं आहेत. यांत विपर्यास आहे, तर्कदुष्टता आहे. आणि बुद्धीचा वक्रपणाहि आहे. अशा विधानांत स्वतंत्र प्रज्ञा नाही, मूर्तिभंजन नाही, नवें असें तत्त्वज्ञान नाही.

परदेशांतील जीवन

'गांवसासू' या कादंबरींत केतकरांनीं १९१२ सालच्या सुमारास इंग्लंडांत राहणाऱ्या हिंदी विद्यार्थ्यांचें जीवन रेखाटलें आहे. खरें म्हणजे त्या जीवनांतील केवळ प्रणयविषयक भागच त्यांनीं रंगविला आहे. - 'रंगविला' म्हणण्यापेक्षां चर्चेस घेतला आहे. मिसेस् दास यांची घडपड आपल्या सुनीतीला आय्. सी. एस्. नवरा मिळावा यासाठीं चाललेली असते. चंदनानी हा तसा तरुण आय्. सी. एस्. असतो. पण त्याचें मनांत त्या मायलेकीबद्दल कांहीं गैरसमज निर्माण झालेले असतात. ते दूर करण्याचें कार्य मिसेस कैलासनाथ अधिकारवाणीनें बजावतात आणि शेवटीं घाईघाईनें व खुषीच्या सक्तीनें चंदनानी व सुनीता यांचें लग्न ठरवून टाकतात. याशिवाय कादंबरींत त्यांचा 'गांवसासूपणा' कोठेंच दिसत नाही. या मुख्य कथानकाच्या निमित्तानें हिंदी विद्यार्थ्यांच्या नीतिमत्तेबद्दल केतकरांनीं आपले विचार मांडले आहेत. आरंभी व शेवटीं सुमारें दहादहा पानें सभेंतील भाषणांनीं व्यापलीं आहेत !

शेंडेफळांतील सरसता

‘ विचक्षणा ’ ही केतकरांची कादंबरी ‘ स्त्री ’ मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झाली. म्हणूनच की काय, तिच्या पूर्वार्धात तरी सुगमपणा, सहजपणा, जिवंतपणा-म्हणजेच कादंबरीपणा-कांहीं प्रमाणांत आला आहे-किंवा आपल्या पूर्वीच्या कादंबऱ्यांवरील टीकेपासून केतकरांनी धडा घेतला असावा. ‘ विचक्षणा ’ लिहिण्यापूर्वी तीनचार वर्षे आधी त्यांनी ‘ कळ्यांचे निःश्वास ’ या कथासंग्रहाला प्रस्तावना लिहितांना असे म्हटले आहे की, “ सामान्य वाचक ... अनीति सहन करील, शिव्या सहन करील, पण लेखकाची नीरसता कधीच सहन करणार नाही.” ‘ विचक्षणा ’ या कादंबरीतहि, सर्वसामान्य वाचक-वर्गाच्या दृष्टीने अनीतीचे विचार आहेत; राजकीय पुढारी व धार्मिक गुरु यांना ‘ शिव्याहि ’ आहेत; पण कादंबरीच्या प्रथमार्धात नीरसता मात्र फारशी नाही. ही कादंबरी त्यांच्या मृत्यूच्या थोडेच दिवस पूर्वी पूर्ण झाली होती. पहिल्या कादंबऱ्यांतील भाषेचा बोजडपणा बराचसा या कादंबरीत झडला आहे. तथापि ‘ विचारपौष्कल्य, आयुष्य-कार्य-निश्चय, शिष्य-विज्ञापकारक, ’ असल्या शब्दांच्या शृंखला भाषेच्या पायांत आहेतच. ‘ तर्कटेन भर्कटितम् ’ अशा तऱ्हेची मनःपूत टीका गीतेवर, धर्मावर, देशभक्तीवर केलेली आहे. ‘ पुष्टिमार्गाचें ’ स्तोम माजविणाऱ्या श्रीरंगाचार्यांच्या बुवाबाजीचें कांहींसे समर्थनच यांत केले आहे. कदाचित् तो केतकरांच्या उपरोधिक लेखनाचा नमुना असावा ! शेवटी डॉ. तर्कटे यांची ‘ तर्कट-नीति ’ आठ पाने दिलेली आहे. ती पाहिली म्हणजे ‘ ब्राह्मण-कन्येतील ’ वैजनाथ-स्मृतीचें स्मरण कोणासहि होईल. तेवढ्या मान्याने वाचक चीत होणार नाही, म्हणूनच की काय, प्रो. लोंढे यांची पुरवणी चार पाने जोडलेली आहे-आणि वर पासंगासाठी ‘ पद्म-नाम-चतुःसूत्रीहि ’ लोढण्यासारखी अडकविली आहे. या सर्व जडजंवाल लेखनाचा संदेश काय ? तर वेद्यागमन व बुवाबाजी यांची तरफदारी करून स्वैराचाराला प्रतिष्ठा मिळवून देणे !

स्त्रीपुरुषांचेच काय, पण त्यांच्या बारीकसारीक वस्तूंचेहि बारकाईने वर्णन करण्यास केतकरांची लेखणी या कादंबरीत सज्ज झाली आहे. मंजुळेच्या घरच्या कलात्मक ‘ टी सेट ’चे केतकर पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात, “ तो चहाचा सेट स्वयंकल्पनेने व थोर अभिरुचीने बनविला होता. इंग्रजी नमुन्याचे

अनुकरण नव्हतें, ही गोष्ट त्यांच्या चटकन् लक्षांत आली. त्यांत चहा ओतण्या-करितां जी तोटी होती त्या तोटीवर शिव व त्याच्या जटेंतील गंगा असें नक्षीकाम होतें, आणि अनेक शिखरांचीं चित्रें चहादाणीच्या मध्यभागावर काढलेलीं होती. साखर ज्या भांड्यांत ठेवली होती तें भांडें मयूराकृति होतें; आणि त्यावर कार्तिकस्वामींची आकृति झांकणाच्या शीर्षभागी बसविली होती. चहादाणीमध्ये जीं अनेक पर्वतशिखरें कोरलेलीं होती त्यांतूनदेखील दक्षयज्ञ, यज्ञविध्वंस, पार्वतीची तपश्चर्या, इत्यादि चित्रें कोरलेलीं होती.”

विविध अनुभवांचें चित्र

‘ भटक्या ’ ही केतकरांची शेवटची कादंबरी. त्यांच्या मृत्यूमुळें ती अपूर्ण राहिलेली. गुणांच्या दृष्टीनेंहि तिचें स्थान शेवटचेंच लागतें. अंजनवेल येथील एक मुलगा चिपळूण येथें अठराव्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेतो, मॅट्रिकमध्ये तीनदां नापास होतो आणि मग शेटर्जीचा नोकर, डॉक्टराचा कंपौंडर, मेसोपोटोमियामधील लष्करी नोकर, आणि नंतर राजकीय चळवळींतील एक बाजारबुणगा-अशीं निरनिराळीं कामें करतो, आणि समाजांतील विविध वर्गांचें अनुभव घेतो. असें एकेरी व दुबळें कथासूत्र या कादंबरीचें आहे. तिचा हेतु “ आयुष्यक्रमाची विविधता लक्षांत यावी, आमच्या समकालीनांच्या सामाजिक स्थितीची चित्रणा पुरी व्हावी ” एवढाच आहे. पण ती चित्रणाहि अगदीं ओबडधोबड पद्धतीनें केलेली आहे. ना प्रमाण, ना रंग-अशी कलाहीन कृति ती आहे. नायकाचें बालपण कोंकणांत गेलें म्हणून कोंकणचें रम्य वर्णन त्यांत आलें असेल म्हणावें, तर तें नाहीं, आणि रणक्षेत्रावरील रौद्ररस कादंबरीच्या पाटांतून वाहात असेल म्हणावें, तर तोहि नाहीं.

कादंबऱ्यांचा कच्चा माल

केतकरांनीं आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये समाजापुढील समस्या विचारासाठीं घेतलेल्या आहेत. कोणत्याहि वर्गाची कसलीहि समस्या हातीं घेण्यांत त्यांनीं तत्त्वज्ञाचें धाडस दाखविलें आहे. त्या समस्या सोडविण्यासाठीं ते नवे व विलक्षण मार्ग निःशंकपणें सुचवितात. त्यांचीं मते रूढ परंपरेहून अगदीं भिन्न असतात. त्यामुळें तीं वाचकांच्या बुद्धीला धक्के देतात. आपलीं लोकविलक्षण मते मांडतांना केतकर जे युक्तिवाद करतात, ते नेहमींच तर्कशुद्ध नसले, तरी विचार करावयास खास लावतात. त्यांची भाषा स्पष्टवक्तेपणाची-किंबहुना

फटकळपणाची आहे, आणि त्यांच्या कादंबरीचा मुख्य गुण म्हणजे महाराष्ट्रांत, किंबहुना सर्व हिंदुस्थानांत, फार काय सर्व जगांत पसरलेला जो मानवसमाज आहे, त्यांतील हिंदु-मुसलमान, पार्शी-ख्रिश्चन इत्यादि धर्मांची व डॉक्टर-प्रोफेसर, स्वामी-सेवक, वेश्या-वकील, इत्यादि बहुविध वर्गांची चित्रे, नाम-रूपानें तरी, त्यांत रेखाटली आहेत. समाजाच्या भिन्नभिन्न थरांचें चित्रण—किंवा नुसते उल्लेखसुद्धां—त्यांच्या इतके दुसऱ्या कोणत्या मराठी कादंबरीकारानें केलेले आढळत नाहीत. कुळहीन स्त्रीपुरुषांचें लग्न व त्यांचें समाजांतील स्थान हा त्यांचा नित्याचा व आवडीचा विषय आहे. केतकरांच्या एकएका कादंबरीत इतकी कथाबीजे ठेंचून भरलेली असतात की, त्यावर दुसरे कादंबरीकार दहादहा कादंबऱ्यांचे बगीचे सहज फुलवितील. नाना ठिकाणचा कच्चा माल कादंबरीच्या कारखान्यांना पुरविणारे केतकर हे एक मोठे ठेकेदार आहेत.

रसायनशाळेंचें स्वरूप

फडके-माडखोलकरांच्या कादंबऱ्या वाचणें म्हणजे अत्तरांचा घमघमाट सुटलेल्या एकाद्या नृत्य-मंदिरांत पाऊल ठेवण्यासारखें असेल, वामनराव जोशी व सानेगुरुजी यांच्या कादंबऱ्या हातांत घेणें म्हणजे धूप-दीप पाजळलेल्या व आरती-भजन चाललेल्या पवित्र देवालयांत प्रवेश करणें असेल, तर केतकरांच्या कादंबऱ्या उघडणें म्हणजे रासायनिक द्रव्यांच्या दर्पानें कोंदटलेल्या व प्रयोग-नलिकांनीं गजबजलेल्या एखाद्या आधुनिक रसायनशाळेंत शिरण्यासारखेंच होय. तेथें कोणत्या रसायनाचा थेंब कोणत्या कपड्यवार व शरीरावर केव्हां पडेल याचा नेम नाही.

‘राजकीय’ कादंबऱ्यांचें जसें एक स्वतंत्र दालन आहे, तसेंच ‘ग्रामीण’ कादंबऱ्यांचेंहि आहे. हें दालन उघडण्याचा मान श्री. दिघे यांजकडे जातो. ‘पाणकळा’ ही त्यांची पहिली कादंबरी अस्सल गांवरान आहे. त्या एका कादंबरीच्या धक्क्यानेच कीर्तीच्या किल्ल्याचा दरवाजा त्यांनी उघडला. त्यांचेपूर्वी खेडेगांवासंबंधीच्या कादंबऱ्या मराठींत अगदींच नव्हत्या असें नाहीं. पण सरबताला मीठ किंवा शेताला कुंपण, तसाच वापर खेडेगांवांतील विषयांचा मराठी कादंबरीकार करून घेत. ज्या वेळेस जो विषय वातावरणांत घुमत असेल, त्याचेच पडसाद ललित वाङ्मयांत निघणें स्वाभाविक आहे. पण कादंबरीचा पिंडच मुळीं ग्रामीण बनवावयाचा. यावर भर दिघे यांच्यापूर्वी फारसा कोणी दिलेला नाहीं. माडखोलकरांनीं ज्याप्रमाणें अनेक राजकारण-प्रधान कादंबऱ्या लिहून नवी प्रथा सुरू केली, तशीच ग्रामीण कादंबऱ्यांची नवी पाऊलवाट पाडण्याचें श्रेय दिघे यांना आहे.

अस्सल ग्रामीण थाट

दिघे यांच्या ग्रामीण कादंबऱ्या- ‘पाणकळा’, ‘सराई’, ‘काळी आई’ व ‘पडपड पावसा,’ त्यांतील सारें वातावरण, ग्रामीण आहे. खेड्यांतील

माती घेऊनच त्यांनी या मूर्ति बनविल्या आहेत-शहरी शाडूला गांवठी काव फांसलेली नाही. सर्वसामान्य नाटक-कादंबऱ्यांत स्त्रियांची भाषा सजविण्यासाठी, ' इश' ' मेलं ' असे जसे दोनचार शब्द पेरले जातात, तसेच ' लई,' ' वेस ' अशा शब्दांचे तुकडे जोडून खेडूतांचे चित्र उभे केले जाते. पण त्यांत कांहीं जीव नसतो. कादंबरीच्या अणुरेणुमध्ये तेंच एक तत्त्व स्फुरले पाहिजे आणि तिच्या रोमरोमांतून तें बाहेर पडले पाहिजे. आपल्या कादंबरीच्या सर्वांगांतून ग्रामीणतेचा आविष्कार करणारे मराठी लेखक म्हणजे र. वा. दिघे., ग. ल. टोकळ, चिं. य. मराठे, द. र. कवठेकर इत्यादि होत. त्यांमध्ये दिघे यांनी मोठे यश कमावले आहे. शब्द न् शब्द, प्रसंग न् प्रसंग, भावना न् भावना ग्रामीण ठेवण्याची कोशीस ते करतात.

श्री. रघुनाथ वामन दिघे यांचा जन्म १८९८ साली झाला. भोरच्या आसपासचा शिवप्रभुंनी पावन केलेला पहाडी मुलुख दिघे यांचा बालपणाचा सोबती होता. शिवाजीमहाराजांचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी आगीच्या खंदकावर आपल्या ' देहाचा पूल ' करणाऱ्या दिघे-घराण्याचा रघुनाथरावांना अभिमान आहे. हे भौगोलिक सौंदर्य व ऐतिहासिक अभिमान यांच्या धारा त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या नसांतून वाहात आहेत. त्यांचे वडील सरकारी नोकरीत होते. त्यामुळे त्यांना फिरतीवर जावे लागे. अनायासेच रघुनाथरावांना बरीच शहरें परिचित झाली. डेक्कन कॉलेजांत शिक्षण घेऊन दिघे बी. ए. झाले व पुढे एल् एल्. बी.हि झाले. वकिलीचा धंदा करतांनाच हौस म्हणून ते साहित्यांत शिरले. गडकरी हे तर त्यांचे नातलगच. त्यांच्याशिवाय श्री. कृ. कोल्हटकर, रे. टिळक, बालकवि इत्यादि साहित्यिकांच्या सहवासांत त्यांनी बराच काळ घालविला. ' पाणकळा ' कादंबरीची कल्पना त्यांना सुचली १९२२ सालांत, पण ती लिहून झाली १९३९ साली. हौसेहौसेने मनापासून कलापूर्ण लेखन कोरीत राहण्याचा त्यांना छंद आहे.

चार आकर्षक अंगे

केवळ ग्रामीण जीवनाला वाहिलेली आपली कादंबरी मामुली वाचकांना नीरस वाटू नये म्हणूनच की काय, दिघे यांनी आपल्या कादंबऱ्यांना इतर आकर्षक अंगेहि जोडली आहेत. तरुण स्त्रीपुरुषांच्या श्रृंगाराचे वर्णन ते

उत्कटपणें पण संयमानें करतात. या मोहकतेवर मादकतेचेंहि पुट चढविण्या-साठी, रहस्यकथेप्रमाणें, एखाद्या खुनाचे गूढ व त्या निमित्तानें मारहाण असेहि प्रसंग ते आपल्या कादंबरींत घालतात. तसेंच शेतकऱ्यांची दुःस्थिति दूर करण्यासाठी कोणी काय केलें पाहिजे याविषयीचें देशभक्तिपर विवेचनहि ते भरपूर प्रमाणांत करतात. शिवाय ग्रामीणतेचा गंध तर अनन्यसाधारण आहेच. या चारी गुणांमुळे दिघे यांच्या कादंबरीनें मराठी मनाची पकड सप्पादिशीं घेतली. त्यांच्या 'पाणकळा' या कादंबरीला 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पुरस्कार समितीनें' पांचशें रुपयांचें पहिलें 'फडके पारितोषिक' दिलें. 'पाणकळा' व 'सराई' या त्यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांना रुपेरी पडद्यावर चित्रित होण्याचें भाग्य लाभलें आहे.

ग्रामीण मुखांतून ग्रंथिक भाषा

'पाणकळा' म्हणजे पाऊस. त्याच्यावर शेतकऱ्यांचें सारें जीवन हेलकावे खात असतें. त्या हेलकाव्यांचें रमणीय व सांगोपांग वर्णन दिघे यांनीं या कादंबरींत कसून केलें आहे. सोन्याचा जसा अतिशय पातळ पत्रा कसबी सोनार काढतो, त्याप्रमाणें निसर्गाचीं वर्णनें बारीक बारीक तपशिलानें, अस्सल खेडूत शब्दांनीं करण्यांत दिघे यशस्वी झाले आहेत. मात्र संवाद सुरू झाले कीं, लेखकाला आपल्या या भूमिकेचा विसर पडतो ही खेदाची गोष्ट होय. डोंगर-पहाडांतील सकऱ्या भिल्ल असो, त्याची अल्लड मुलगी रैना असो, किंवा खेड्यांतील लक्ष्मीप्रमाणें विहरणारी भुजबाची सोनी असो-सर्वांची भाषा एकसारखी-मुंबईहून शिकून आलेल्या आनंदरावांचीच शहरी भाषा त्यांच्याहि तोंडांत-जणुं कांहीं एकटे दिघेच उभे राहून निरनिराळ्या पात्रांच्या कर्णार्तून बोलत आहेत ! राजमलच्या खुनाचा तलास अडाणी रैना गुप्त पोलिसांच्या शिताफीनें लावते हें एक आश्चर्य, तर त्या तलासाचें वर्णन ती सुशिक्षित कादंबरीकाराच्या चातुर्यानें करते हें दुसरें आश्चर्य ! "माझ्या सौंदर्याच्या बादशहा, माझ्या जीवनाच्या मुशाफरा, माझ्या प्रणयाची फुलवंती बाग तुझ्याकरतां होती." अशी भाषा काढणाऱ्या निरक्षर ग्राम-कन्येनें, सोनीनें, गडकरी-वाळ्मय पालथें घातलें होतें काय ? "आपण प्रतिज्ञा केली ती तुम्ही विसरलांत काय ?" असा प्रश्न पुण्यामुंबईच्या पुढाऱ्याप्रमाणें कोण करतो ?

तर सकण्या भिल्ल. आणि त्याची नाचरी पोरगी रैना ही तर कर्मगतीचा सिद्धान्त सांगते ! एवढें एकरंगी भाषेचें हें गालबोट वगळलें, तर दिघे यांनीं वनविलेली ग्रामीण जीवनाची मूर्ति सर्वांगसुंदर आहे.

खऱ्या शेतकऱ्याचें स्वभाव-चित्र

‘ पाणकळा ’ कादंबरीचें कथानक घडतें सजलपूर या खेड्यांत. तेथील रंभाजी पाटील हा मोठा रंगेल व रंगेल माणूस दाखविला आहे. तो जितका उदार तितकाच क्रूर आहे. छोटा संस्थानिक किंवा सुलतानच तो ! त्याच्या अन्यायी व व्यसनी जीवनाला पार्श्वभूमि शोभण्यासारखें उजळ चित्र भुजबाचें आहे. त्याची छाती रंभाजीच्या दीडपट रुद आणि त्याचें अंतःकरण म्हणजे तर दया-क्षमा-शांतीचें माहेरघरच. देवालाहि दुर्लभ असें आदर्शभूत जीवन त्याचें दाखविलें आहे. कादंबरीकार आश्वासतात कीं, “ भागवतधर्मानें वेडावलेल्या महाराष्ट्राच्या उदंड शेतकीवर्गांत भुजबासारखीं माणसें खेडोपाडीं पाहावयास मिळतील.” या वारकरी वीरानें आश्रय दिलेल्या एका कुटुंबातील मुलीवर-पारूवर- रंभाजीची वांकडी नजर जाते. तेव्हां रंभाजीला गाडीच्या चाकाला बांधून भुजबानें त्याच्या उघड्या पाठीवर शिवळीचे तडाखे दिले. हा बेदम मार पाटील कसा विसरणार ? त्यानें सापासारखा डूख धरला आणि भिल्ल्यांच्या मदतीनें भुजबाचा वाडा पेटवून दिला. पारूवर जप्तीचें संकटहि त्यानें आणलें व भुजबाकडे आलेल्या आनंदरावावर राजमलचा खून केल्याचा आरोप घातला. पण या सर्व सत्त्वपरिक्षेतून भुजबा उत्तम रीतीनें उत्तीर्ण झाला, एवढेंच नव्हें तर, रंभाजीचे भिल्ल त्याच्यावर उलटले असतांना आणि रंभाजीच्या वाड्याची जाळपोळ करूं लागले असतांना, भुजबा जिवावर उदार होऊन रंभाजीच्या मदतीस धांवतो-त्याचेवर दयेचा अभिषेक करतो आणि त्याला पावन करून सोडतो. असें हें भुजबाचें स्वभावचित्र अत्यंत उदात्त आहे. त्याचे-वर खोट्या आरोपावरून खटका चालू असतांना; तो “ पिंजऱ्यांत धीरगंभीर असा बसला होता. जणूं काय तो न्यायाधीशालाच न्याय देणार असें वाटत होतें. ” आणि भोळ्या भावाचे भिल्ल तर काय ? “ आईबापांनीं आम्हांला जन्म एकदां दिला, भुजबा देवानें दुसरून दिला. आम्ही भिल्लानीं भुजबाला देव करून देव्हान्यांत ठेवलें आहे. आम्ही त्याची रोज पूजा करतो.” असें ते मानीत.

सात्त्विक गुणांचा पुतळा

भुजबाला देवाविषयी भक्ति जितकी गाढ व गरिबांविषयी दया जितकी अपार; तितकीच अन्यायाची चीडहि तीव्र आणि शेवटी क्षमाहि निःसीम. त्याला पाण्यांत पहाणाऱ्या रंभाजी पाटलालाहि वेदम मार बसला व त्याच्या पाठीची धिरडी निघाली, तेव्हां भुजबा काय करतो? “ रंभाजीचे पाठीस हळद व तेल लावतांना पारू रंभाजीची कृति अगदी विसरून गेली होती. रंभाजीस स्पर्श करतांना तिला कोणत्याहि प्रकारचा संकोच वाटत नव्हता. दयेचा जोर लजेपेक्षा अधिक आहे. तिच्या मनांत उत्पन्न झालेल्या दयेने तिच्या लजेला हाकलून दिले होते. भुजबा हळद तेल लावतांना “ अरे, अरे, ” “ चकचक ” असे खेदाने आपल्याशीच पुटपुटत होता. दयेने त्याचे अंतःकरण ओथंबले होते. ”

भुजबा आनंदरावांच्या अंगातील सात्त्विक गुणांचा गौरव किती सूचकतेने करीत आहे, पहा :—“ आज तुकारामबुवा जिवंत असते तर त्यांनी अभंगांत काय लिहिले असते? ” भुजबाने विचारले.

“ त्यांनी अभंग लिहिले नसते. देहूला शास्त्रिय प्रयोगशाळा काढली असती. ” आनंदरावाने उत्तर केले.

“ मला वाटते, त्यांनी कर्परेकांठी ती काढली आहे. ” भुजबाचे विनोदाने सर्व शेतकरी मनापासून हसले. ”

सह्याद्रीवर रूपक

महाराष्ट्राचा पिता म्हणजे सह्याद्री. त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन दिग्घे पुढीलप्रमाणे करतात, “ उंच उंच आकाशाला भिडलेला नीट कड्याचा डोंगर शंकरासारखा जटा सोडून उभा आहे, त्याचे माथ्यावरून शुभ्र पाण्याची धोद गर्जना करून खाली पडत आहे, त्या डोंगराच्या माथ्यावर संध्याकाळी पारव्याचे कंठाप्रमाणे दिसणाऱ्या हिरव्या - निळ्या - तांबड्या - जांभळ्या आकाशांत जेव्हां चंद्रकोर व शुक्राचा तारा दळे, तेव्हां डोंगराच्या जटाजटांतून गंगावतरणाचा अभिनय चालला आहे असे वाटे. शुक्राचा तारा म्हणजे शंकराचा तृतीय नेत्रच ! पाण्याचा खाली पडणारा धबधबा म्हणजे जटेंतून उडी मारणारी गंगा. माथ्यावरची चंद्रकोर म्हणजे भाळी धरलेली चंद्रलेखा. ”

भयानक..... ७२६१३..... सि वा विवे... २.०२१
कालि... २०२६..... मों कि ३०१३१७९

पाणकळ्यांतील संगीत

पावसाळ्याचे परिणाम एकंदर सृष्टीवर किती भिन्न भिन्न व रमणीय होतात, याची शब्द-चित्रे दिवे यांनी खूप काढली आहेत. “ हा ‘ पाणकळा ’ म्हणजे शेतकऱ्यांचे जीवन, सुखाचे स्वप्न, आनंदोत्सव. मार्तीत रावणाच्या व काबाड-कष्ट करणाऱ्या जीवांचे ‘ पाणकळा ’ म्हणजे विश्वसंगीत. वाजतगाजत गर्जत येऊन त्याने तापलेल्या कस्तुरीच्या काळ्या वावरांत अमनाची ~~सुख~~ सुरु केली की, लाखों कमळें फुलल्याप्रमाणे मार्तीचा सुगंध पसरतो ~~सुख~~ लोक शेतांत खूप लागतात, कस्तुरीच्या वावरांत प्रभरी सुरु होताने त्यांतून मोत्याचा पेरा होतो पांचसात दिवस ~~याफसा~~ झाला म्हणजे जिकडे तिकडे हिरवेगार होतें. ”

पर्जन्यराजाच्या आगमनावर किती सुंदर उत्प्रेक्षा रचल्या आहेत—“ कडकडती गडगडत तो आज येथे पडला, तर उद्यां लंब क्षितिजावर पडतांना ~~दिसले~~ काळ्या ढगांतून पडणाऱ्या त्याच्या धारा जलवतीच्या ~~सुटलेल्या~~ केशकलापा-प्रमाणे दिसतील; कधीकधी त्यांत विजेची कलाबूत किंवा इंद्रधनुष्याचे रंग दिसतील, तर कधी तो स्वर्गांतून सोडलेल्या झुलत्या जिण्यासारखा दिसेल. शेतकऱ्यांचा स्वर्ग याच जिण्याने खाली येतो. ऊन्ह-पावसाच्या तिरपेंत इंद्र-धनुष्याच्या कमानांतून हा स्वर्ग पावसाळ्यांत कैक वेळां पाहावयास मिळतो. ”

सुगंधाचा दर्या

विलासी जीवन खेड्यांना पारखें. पण निसर्ग तीहि उणीव कशी काढतो, पहा, “ निरनिराळे सुवास सुट्टे लागले की, निसर्गाने कानपुरी अत्तरवाल्याचे सोंग घेतले आहे व तो शेमल्यांत खोवलेल्या निरनिराळ्या अत्तरांचे फाये काढून गिऱ्हाइकांना पटवीत आहे असे वाटू लागते. आंबेवार, मृगवार, व हत्तीवार या मोसमांत संत्री-मोसंब्यांच्या वागा चढाओढीने एकमेकांवर ताण करीत फुलू लागल्या की, सजलपूरच्या अंतराळांत सुगंधाचा दर्या उसळतो. आणि तशांत या फळझाडांच्या सुवासाबरोबर जाई, जुई, नेवाळी, कुद, मोगरा, गुलाब किंवा शेवंती यांचे सुवास वाऱ्याच्या झुळकीबरोबर रात्रीच्या प्रशांत समयी अंतराअंतराने येऊ लागले की, सुगंधाची अखंड रागदारी चालली आहे असे वाटते. ”

महाराष्ट्रीय निसर्ग

महाराष्ट्रांतील झाडे, फुलें व पांखरें यांचें बारकाईनें वर्णन करण्यांत दिघे यांचा हातखंडा आहे. ते लिहितात, “ आजूबाजूला गव्हाचीं पिक्के सळसळत होतीं. कांद्याच्या पोगाऱ्यांनीं व गाजराच्या तुऱ्यांनीं शेतें चित्रविचित्र गालिच्याप्रमाणें दिसत होतीं. व त्यांतून बगळे चरत होते. तित्तर व लावी पक्षी आपल्या पिलांचे परिवार घेऊन या शेतांतून त्या शेतांत घांवत होते. फळांना बार धरून झाडे लावलीं होतीं. संतुष्ट शेतकरी ललकाऱ्या मारीत गुरें घरीं हांकीत चालले होते. संबंध दिवस चरून पोट भरलेले पक्षी झाडावरबसून परमेश्वराचीं संध्यास्तोत्रें म्हणत होते. जिकडे तिकडे शेतकीच्या जीवनाचा आनंदीआनंद चालला होता. अशांत तिन्हीसांजची पिवळ्या पिकानें लवलेली पारू वाटेनें जातांना धरित्रीदेवीप्रमाणें दिसत होती.”

‘ सराई ’ कादंबरींत कारवीच्या सुगंधाचें वर्णन कितीहि केलें, तरी दिघे यांना तें अपुरेंच वाटत असावें. “ सुगंधाचा दर्या उसळला होता.” किंवा “ सुगंधाचा वणवा पेटला होता ” अशा नाना रीतींनीं वर्णन करून ते त्या अमूर्त सुगंधाला वाचकापुढें मूर्तिमंत उभे करूं पाहात आहेत.

तसेंच, निरनिराळ्या पशूंचे व्यापार काय चालत होते, तें पाहा—“ भेकर, खिटखिटी, कोल्ही, तरस, सांबर, ससे, रानमांजरें, ऊद, चितळ हे प्राणी आधींच पाण्यावर येऊन गेले होते. लांब रानांत भेकर कोकत होते, सांबर भोंगा करीत होते व चितळ कुक कुक असा आवाज काढीत होतें. हे सर्व प्राणी एकदम गप्प झाले. पेटविलेला परसा विझत आला, रात्र भेसूर झाली व कमालीची शांतता वाढली. तेव्हां पाण्यावर वाघाचे डोळे भल्यामोठ्या दोन काजव्यासारखे चमकले.”

सूक्ष्म वर्णन-शैली

डोंगरांतील साधी, लहानशी, वाकडीतिकडी वाट. तिचेंहि वर्णन दिघे इतक्या बारकाव्यानें करतात कीं, आपणच त्या वाटेवरून चाललों आहों असें वाटावें. ती वाट, “ कधीं अजगरासारखी वर चढे तर कधीं धामणीसारखी झपाट्यानें खालीं उतरे. कधीं रानांत कारवटांत गडप होई तर कधीं माळावरून

भांगासारखी सपाटीनें जाई. कधीं ती वृक्षवेलींच्या मांडवांतून जाई तर कधीं ती दगडाळींतून धडपडे.”

हें झालें निर्जीव वाटेचें वर्णन. मग सुंदर वैशिष्ट्यांनीं नटलेल्या व्यक्तींचें स्वभावचित्र दिघे इतक्या सूक्ष्मतेनें व रम्यतेनें रेखाटतात कीं, तीं ती व्यक्ति आपल्या डोळ्यापुढें उभी राहते व स्मृतींत दीर्घकाळ घोळते. एक नमुना पाहा—“सोनीचा गळा सुंदर होता. ती मुंबईस शालेंत गावयास शिकली होती. ती गाऊं लागली म्हणजे तिचा पहाडी आवाज समुद्राच्या भरतीप्रमाणें अथांग चढूं लागे. संध्याकाळचे वेळीं पडळीवर सोनी तुळशीवृंदावनाच्या अंगणांत वसून गाऊं लागली कीं, आकाशाचा गाभारा दणाणून जाई व तारका गाण्याच्या आलापांनीं थरकत. पारूचाहि गळा सुंदर होता. पुष्कळ वेळां त्या दोघी गळ्यांत गळा मिसळून जोडीनें गात. त्या वेळीं त्यांचे आवाज बीनाप्रमाणें दोन ठिकाणीं घुमत. न कळे कीं यक्षकन्यका कीं अप्सरा !” सोनी, पारू व रैना या तीनहि मुली खेड्यांतीलच, पण त्यांच्या व्यक्ति-रेखा दिघे यांनीं किती भिन्न भिन्न काढल्या आहेत !

कल्पनेचें वैभव

ग्रामीण शब्दांच्या व रमणीय कल्पनांच्या थैल्या दिघे यांच्या हातांत भरलेल्या आहेत. दोन-दोन चार-चार शब्दांत ते आपली चमकदार कल्पना प्रगट करूं शकतात. दुष्काळामुळें ओसाड दिसणाऱ्या गांवाकडे पाहून त्यांना वाटते, “घरांच्या जोत्यांच्या रांगा विराट पुरुषानें फराळ करून रिकाम्या केलेल्या नैवेद्याच्या ताटाच्या पंक्तीप्रमाणें दिसतात. त्या घरांत राहणाऱ्या मनुष्यांचा कालपुरुषानें संहार केला होता काय ?”

खेड्यांतील बाजारांतील गोंगाट ऐकतांच त्यांना असा भास होतो कीं, “सुगीचा बाजार पुरा भरला आहे. एक मोठा राक्षस हों हों करून ओरडावा तसा त्याचा गोंगाट लांबून ऐकूं येत आहे.”

वेळूच्या बेटांतून वारा जात असतांना जो नाद होतो, तोहि कादंबरीकाराला कसा भासतो ? तर “वारा आला कीं, कळकीचीं बेटें एखाद्या राक्षसानें दांत खावेत त्याप्रमाणें मधून मधून कडकडकड असा आवाज करीत होती.”

चंद्रोदयासारखे रम्य दृश्य शब्दांनी मूर्त करण्यासाठी ते असा नित्याचा घरगुती दाखला देतात की, “ अंधाराच्या डोहांतून रजनीनाथ वर हळू हळू येऊं लागला. जणू काळ्या पाण्यांत उपडी बुडवून खाली धरून ठेवलेली चांदीची कळशी सोडून दिल्यामुळेच वर उसळून आली आहे.” रौद्र व रम्य-अशा उभयविध कल्पना लढविण्यांत कादंबरीकार चतुर आहेत.

कातोड-कन्येची भाषा

‘ पाणकळा ’ पेक्षा ‘ सराई ’ त ग्रामीण सौंदर्याचा उठाव अधिक झालेला आहे. पहिल्या कादंबरींत भुजबा व रंभाजी या सुष्ट-दुष्टांची जशी जोडी, तशी दुसऱ्या कादंबरींत बाप्पाजी व केसूतात्या यांची. कातोडी-समाजाचे शब्द-चित्र ‘ सराई ’ त ठसठशीतपणे रेखाटलेले आहे. कातोडी हा ‘ वन्य ’ समाज म्हणजे निसर्गाच्या कटि-खांद्यावर खेळणारा. तो जितका धिप्पाड व चपल; तितकाच स्वाभिमानी व प्रामाणिक. कातोडी लोक रानावनाला, डोंगरा-पहाडाला, वाघा-लांडग्याला मुळीच न जुमानणारे. सरकारचा कायदा, त्याचे पोलिस व त्यांची बंदुक यांना ते डरत हे खरे; पण धैर्य व शिताफी या गुणांनी ते त्यांच्यावरहि कांहीं काळ मात करीत. लाडी ही एक कातोडी-कन्येका, नैसर्गिक सौंदर्याची जणू मूस. तिच्या तोंडीच काय ते अस्वाभाविक संवाद आलेले आहेत.

‘ पाणकळा ’ प्रमाणे या कादंबरींत खेडूतांच्या तोंडी शहरी भाषा घातलेली नाही. या सुधारणेला अपवाद एकच व तो म्हणजे लाडीचा. “ शंकराने चंद्रमा मस्तकी धारण केला; मी माझ्या हृदयांत तुमचा मुख-चंद्रमा धारण केला. ” अशी गडकरी-खांडेकरी भाषा “ बेहोष लाडी ” बोलू लागते, तेव्हा आश्चर्य वाटते. “ मन-हरणा, मी दुरून तुझी नेत्रभेट घेईन. तेवढं चकोरलेणं मला पुरे. ” अशी काव्यमय भाषाहि ती जंगल-कन्या काढते. एवढेच नव्हे, तर डोंगरांत बसून ती मुक्त कंठाने गाणे गाऊन दन्यान्दप्या घुमविते, तेव्हाहि तिचे गाणे ग्रामीण नसते-तर ‘ कर जोडुनि विनवितसे दशमुखांतका ! ’ ही तिची सारी भाषा-संपदा पाहून ती कातोड-कन्येका आहे की कॉलेजकन्येका आहे, असाच प्रश्न कोणीहि कादंबरीकारास विचारील.

ठळक स्वभाव-चित्रें

या लाडीवर बाप्पाजीचा मुलगा मनोहर पुरा भाळला. त्यामुळें तिच्या आयुष्याचें वाटोळें झालें आणि शेवटीं ती मरून पडली. त्यावर 'अपरिहार्य!' असें मत आप्पाजीनें दिलें. पण तेवढ्यानें कादंबरीकाराची सुटका होत नाहीं. मनोहरच्या उमद्या स्वभावचित्राला हें निष्कारण गालबोट लागलें आहे. त्याचें कारण शोधलें तर एकच दिसतें. तें म्हणजे बंधनापंलीकडील मस्त प्रण्याचा मालमसाला आपल्या कादंबरींत असावा ही लेखकाची वासना. मनोहरचें ज्या मुलीशीं लग्न झालें ती मनोरमा देखणी, चतुर व सुशील अशीच दाखविलेली आहे. मनोहरच्या आईचें स्वभावचित्रहि जुन्या खानदानी घराण्यांतील थोर स्त्रीला शोभण्यासारखें आहे.

मनोहरची आई कशी दिसत असे याचें चित्र दोनचार ओळींत कादंबरीकारानें सहज रेखाटलें आहे, तें असें. " ती नथ वडिलार्जित होती. करवंदांसारखें मोती होते तिला. लालडीच नुसती पांचशे रुपयांची होती. ती नथ मोठ्या आईना घातली कीं लालडीचा तांबडा उजेड त्यांचे गालावर पडे व त्या कोल्हापूरच्या अंबाबाईसारख्या घवघवीत दिसत. "

बाप्पाजी तर काय ? 'शांकर स्वभावाचे'. "डोंगरांतून जसे जिवंत झरे निघतात, तशी त्यांच्या हृदयांत दया होती." त्यांच्या उलट स्वभाव तात्यांचा. तात्यांचें एकएक दुष्कृत्य पाहून बाप्पाजी शंकराप्रमाणें क्रुद्ध होत. अशा क्रुद्ध अवस्थेंतील बाप्पाजीचें शब्दाचित्र कादंबरीकारानें किती कुशलतेनें रेखाटलें आहे पाहा—

"बाप्पाजींचा क्रोध अनावर झाला. त्यांचें कपाळांतून निघालेलें उंच नाक फेंदारलें. जाड भुंवयांखालच्या सिंहासारख्या दिसणाऱ्या डोळ्यांतून ठिणग्या पडतात कीं काय, असें दिसूं लागलें. त्यांची तांब्याच्या पत्र्याप्रमाणें दिसणारी कातडी लालभडक दिसूं लागली. ते भृगुऋषीप्रमाणें तात्यांना शाप देऊन भरम करतात कीं काय असें लोकांना वाटलें. "

मनोवेधक प्रारंभ

मनोहरचा लाडीशी अनिर्वेध प्रणय आणि मनोरमेशी परिमित श्रृंगार, हा या कादंबरीचा मुख्य कथाभाग असला, तरी त्याला कोंदण म्हणून जे ग्रामीण वातावरण दिघे यांनी रंगविले आहे, तेच वाचकाच्या चित्तांत अधिक ठसण्याइतके विस्तृत व सरस आहे. दिघे यांना वर्णनाचा कंटाळा नाही. हौसेहौसेने सविस्तर वर्णन ते करतात. खेड्यांतील तरुणांच्या कुस्त्या, बैलांची झोबी, वाघाची शिकार, इत्यादि प्रसंगांची वर्णने कौशल्याने रंगविलेली आहेत. लाडीचे कुटुंब आपले गांव सोडून परागंदा होते-हा प्रसंगहि हृदयस्पर्शी वठला आहे. त्या वेळची बाप्पांजीच्या हृदयाची ओढाताण सुंदर रंगविली आहे. कातोडी समाजांतील अडाणी व क्रूर चालीरीती व्यक्त करणाऱ्या घटनाहि या कादंबरीत अनेक आहेत. कादंबरीची सुरवातच मुळी वाचकाचे मन वेधून घेणाऱ्या एका वेगवान् प्रसंगाने केलेली आहे, आणि त्याचे वर्णन लेखकाने सविस्तर केले आहे. ते असे :-

“ शिरलीन् रं, शिरलीन् रं, शिरलीन् रं, राजपाटीत कातोड्याची पोरं शिरलीन्. ”

रानसई गांवांत खलाटीतून दुपारी गोंग आली. बाप्पाजीचा गडी अंधू गणू गोठ्यांत भुईला चोप देऊन शेणखळा करीत होता. तो शेणाभरल्या हातांनी बाहेर आला व गळ्याच्या शिरा फुगवून आपला एकुलता एक डुचका डोळा मिचकावीत तणतणू लागला. त्या आवाजाने दुपारचे ओटीवर लवंडलेले बाप्पाजी जागे झाले. त्यांनी उठून चूळ भरली, तोंडावरून हात फिरविला, अंगावरचे उपरणे डोकीला गुंडाळले, नंतर डोकीपेक्षां उंच असा एक जाडा सोडगा हातांत घेऊन ते उघड्या अंगाने शेतावर जाण्यास निघाले. ”

नानाविध शब्द-चित्रे

कातोड्यांच्या झोपड्या म्हणजे दारिद्र्याची वारुळे. त्यांचे एक चित्र पाहा. “ कातोड्यांच्या झोपडीतून थोडी गाडगीमडकी दिसत होती. बाकी सामान म्हणजे शिकारीचे. धनुष्यबाण, गळ, चिकोटी, भाले, बऱ्या मोठ्या काळजीने

ठेवल्या होत्या. कुडांचे फटीतून कोयते, विळे, कुन्हाडी अडकवल्या होत्या. आळ्याला ढोल लटकला होता. सर्व झोपड्या म्हणजे कातोड्यांचे हवाई महालच.”

भातानें पिकलेलीं शेतें किती मोहक दिसत होती, याचें वर्णन कादंबरीकारानें पुढीलप्रमाणें केलें आहे. “ सोनेरी भातावर सोनेरी उन्ह पडलें होतें. वाऱ्याच्या झुळकींत खाचरांतील भाताचीं लोंबरे, बांधावरचीं अर्धी पांढरीं, अर्धी लाल कुड्डीचीं फुलें डुलक्या घेत होती. वाऱ्यानें वाकलेल्या गवताचे तुरे वाफ चालल्या-प्रमाणें दिसत; गवताच्या लाटा सशांचीं खिल्लारें पळावीत अशा टेकड्यांवरून, माळावरून उठत होत्या. रानांत सागाचीं पानें खुजबुजत होती. त्या दरींतील नितांत शांततेंत फक्त झाडांच्यां सावटींतून होले, कड्यावरून रानपारवे घुमत होते व कुपणींतून बुलबुल आणि काळे पक्षी आवाज करीत होते.”

सर्राईची प्रसन्नता

‘ सर्राई ’ म्हणजे सुगीचा काळ. त्यावर शेतकऱ्यांचा सारा जीव. तिच्यासाठी तो काय करणार नाही? दिघे सांगतात, “ सर्राई, सर्राई, सर्राई! तिच्याकरितां शेतकऱ्यांनीं बारा महिने कष्ट केले ती ही सर्राई. जिच्याकरितां घरांतील पोरीबाळींनीं रानोमाळ हिंडून शेणाचा राब मिळवला. बाऱ्यागड्यांनीं उरा-पोटावर टहाळ कापला, ओंतकी केली, जमीन सारखी ओढून मुशी पाडल्या, खांडी भरून बांध घातले. म्हशे ठेवले, धुळपेरे केले, बैबट पिळून नांगर हांकला, चिखलांत हातपाय कुजून नखें उडेसतोंवर लावणी-बेणणी. केली, शेतांत गवताची काडी कुठं दिसूं दिली नाही. आगोटीपासून पावसाच्या धूम धारेंत भिजल्यां अंगानें भात-शेतीची मशागत केली, ती ही सर्राई. हिला डोंगरांनीं वेढली, रानांनीं अडवली, नदीनें भांगली. कमलावर जशी कमलासना श्रीशारदा, तशी खलाटींतील भातावर सर्राई शारदीय प्रसन्नतेनें हंसत होती.”

अद्भुत रसाचा उठाव

‘ रानजाई ’ हें नांव जरी ग्रामीण कादंबरीला शोभेसें असलें, तरी दिघे यांनीं तिची रचना अगदीं वेगळ्या धर्तीची केली आहे. रानाचे, डोंगराचे, नदीचे असे नैसर्गिक देखावे या कादंबरींत मधून मधून आले असले; तरी

एवढ्याने कांहीं ही कादंबरी ग्रामीण ठरत नाही. तिचा आत्मा अद्भुतता हाच आहे. अद्भुत रसाची आवड दिघे यांना किती आहे, हे 'पाणकळा' व 'सराई' या कादंबऱ्यांवरूनहि दिसून आले आहेच. पण त्यांत अद्भुताला गौण स्थान होतं. 'रानजाईत' मात्र एकापेक्षां एक रहस्यपूर्ण व अद्भुत प्रसंग रचून दिघे यांनी वाचकाला आश्चर्याचे धक्के देण्याचें ठरविलेलें दिसतें. अर्थातच, वास्तववादी कादंबऱ्यांमध्ये किंवा ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये 'रानजाईची' गणना होण्यासारखी नाही. ती एक अद्भुत-कथा आहे, या दृष्टीनेच तिच्याकडे पाहिले पाहिजे व स्वाभाविकतेच्या किंवा सुसंगतीच्या कसोट्या वाजूस ठेवल्या पाहिजेत.

जिज्ञासा ताणणारें कथानक

या अद्भुत कथेला योग्य असें ऐतिहासिक वातावरण कादंबरीकारानें निवडलें आहे आणि त्यांत प्रसंगहि तसेच गुंफले आहेत. ते वाचतांना कोठें 'वज्राघाताचें' स्मरण होतें, तर कोठें 'गड आला पण सिंह गेला' यांतील कमलकुमारीच्या सुटकेची आठवण होते, तर कोठें 'पुण्यप्रभाव' मधील कालिंदी-भूपालाच्या संवादाचे पडसाद ऐकूं येतात. अरुणाचल राज्याचा दुष्ट राजा निकुंभ व वरुणाचल राज्याचा धीरोदात्त राजा वज्रकांत या दोघांच्याहि प्रेमाचें स्थान एकच; तें म्हणजे 'रानजाई'. ही 'रानजाई' कोण ? हे रहस्य सात पडद्याआड दडवून ठेवलेलें आहे. अलौकिक असें एक श्रीकमल नदीतून वाहात आलें असतांना, वज्रकांतानें तें आपल्या हातांत घेतलें. तें कमल नदीत कोण सोडतें अशी जिज्ञासा वज्रकांताला—त्याबरोबर वाचकालाहि—वाटूं लागते. या जिज्ञासेनें ताणलेल्या अवस्थेंत वज्रकांतानें सहा वर्षे काढलीं. अखेर त्यानें त्या कमळाचें मूळ शोधून काढलें. नदीकांठच्या एका रानांत, "अंधुक संधि-प्रकाशांत, खडकावर शुभ्र-वसना तेजस्वी स्त्रीची पद्मासनाकृति" राजाला दिसली. तेव्हां त्याला "कवीला शारदा, लोभ्याला लक्ष्मी, तृषिताला अमृत, योग्याला शांति नू पाप्याला मुक्ति मिळावी." तसा आनंद झाला. या 'रानजाईला' निकुंभानें पळवून नेली व आपल्या किल्ल्यांत बंदोबस्तानें ठेवली. तिच्यावर देखरेख करण्यासाठीं जी स्त्री होती, तिचें नांव अवंतिका. त्या

दोर्घींच्या संवादावरून वाचकाचा असा ग्रह होतो की, जाई ही अवंतिकेचीच कन्या असावी. पण कादंबरीच्या शेवटी असा उलगडा होतो की, ती अरुणा-चलाच्या राजाचीच कन्या आहे. तो राजा निकुंभानें ठार केलेला आहे, असा लोकांचा समज असतो. पण तोहि कादंबरीच्या शेवटी खोटा ठरतो व राजा प्रगट होतो. असे गुंतागुंतीचे अनेक व्यूह या कादंबरीत आहेत. शेवटी चौफेर युद्धहि आहे—त्यांत हत्तींचीहि करामत आहे. अखेर सर्वांचें गोड संमेलन होतें.

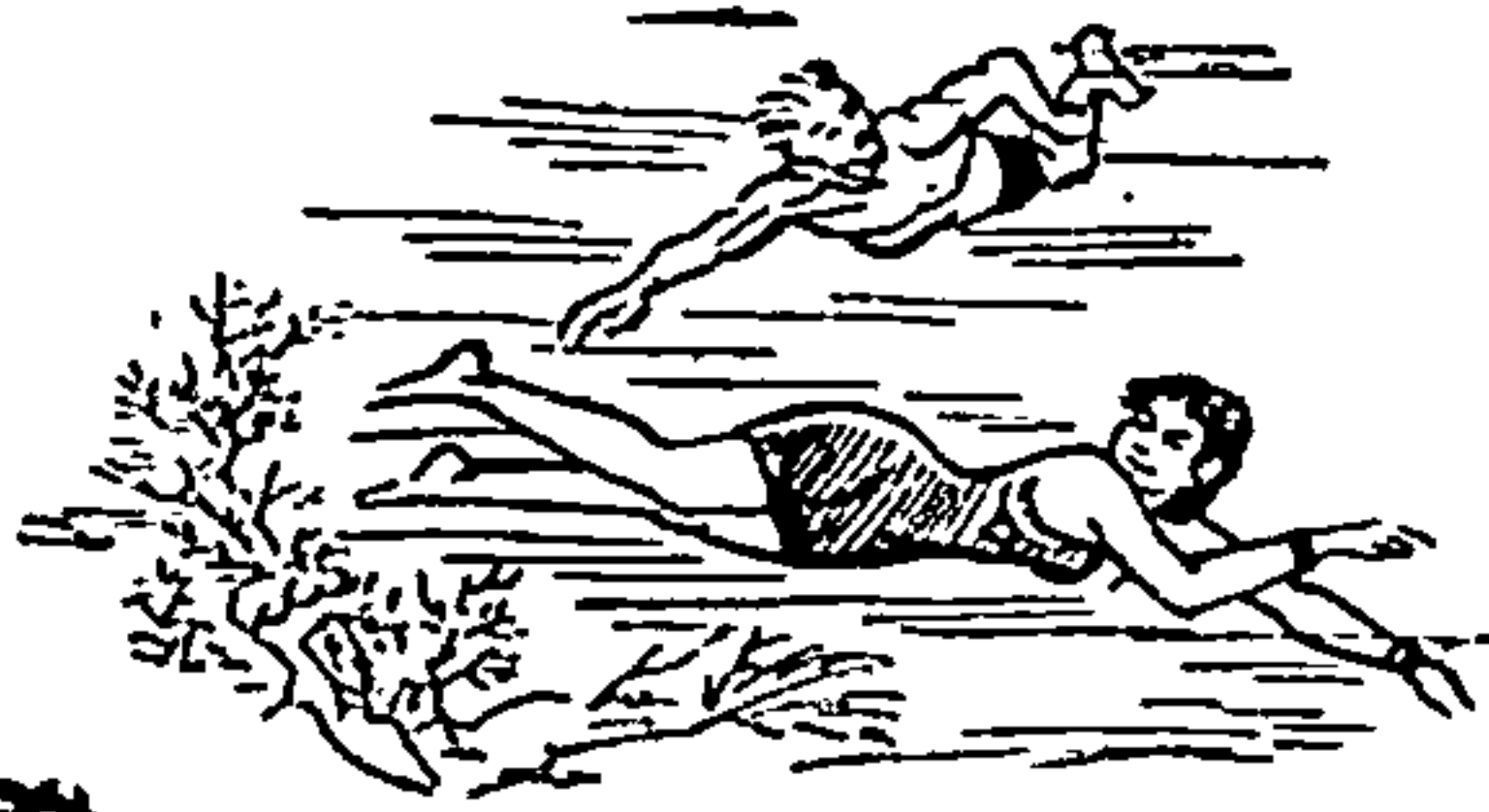
एक निसर्ग-कन्या

“ सुंदर पुरुष कसे दिसतात तें मी अद्याप या वनांत पाहिलं नाहीं.” असें म्हणणारी हास्यमुखी जाई, शेक्सपिअरच्या मिरांदाप्रमाणें, वाचकाचें मन जिंकणारी आहे. ती नदीशीं बोलत बसते आणि नदीनें दिलेलें उत्तरहि तिला ऐकूं येतें. सृष्टिमातेच्या अंकावरच ती वाढलेली आहे. “ जाईच्या फुला, तुझ्या हृदयांत हिप्याचा खडा आहे.” असें तिचें वर्णन अवंतिका करते, ते योग्यच आहे. कण्वऋषींनीं जसें शकुंतलेचें लालनपालन केलें; तसें तिचें संगोपन केदारनाथांनीं केलें. एवढेंच नव्हे तर, त्यांनीं तिला योगविद्या, वैद्यकशास्त्र व तत्त्वज्ञानहि शिकविलें. त्या तत्त्वज्ञानाचें तेज तिच्या प्रत्येक भाषणांत पडलेलें दिसून येतें. तिचें सारेच संवाद चातुर्याचे व बुद्धिमत्तेचे द्योतक आहेत. अवंतिका तिला म्हणते, “ राजवाड्यांतदेखील तुझी बुद्धिमत्ता मिळायची नाहीं. पोलादापेक्षां तुला जास्त धार आहे. बाणाच्या टोकासारखं तुझं मन एकाग्र होतं. पुष्पाप्रमाणं तूं हंसतेस, कांट्याप्रमाणें बोचतेस.” या पवित्र बुद्धिमत्तेच्या बळावरच तिनें निकुंभाचे हृदयांतील ईश्वर जागा केला.

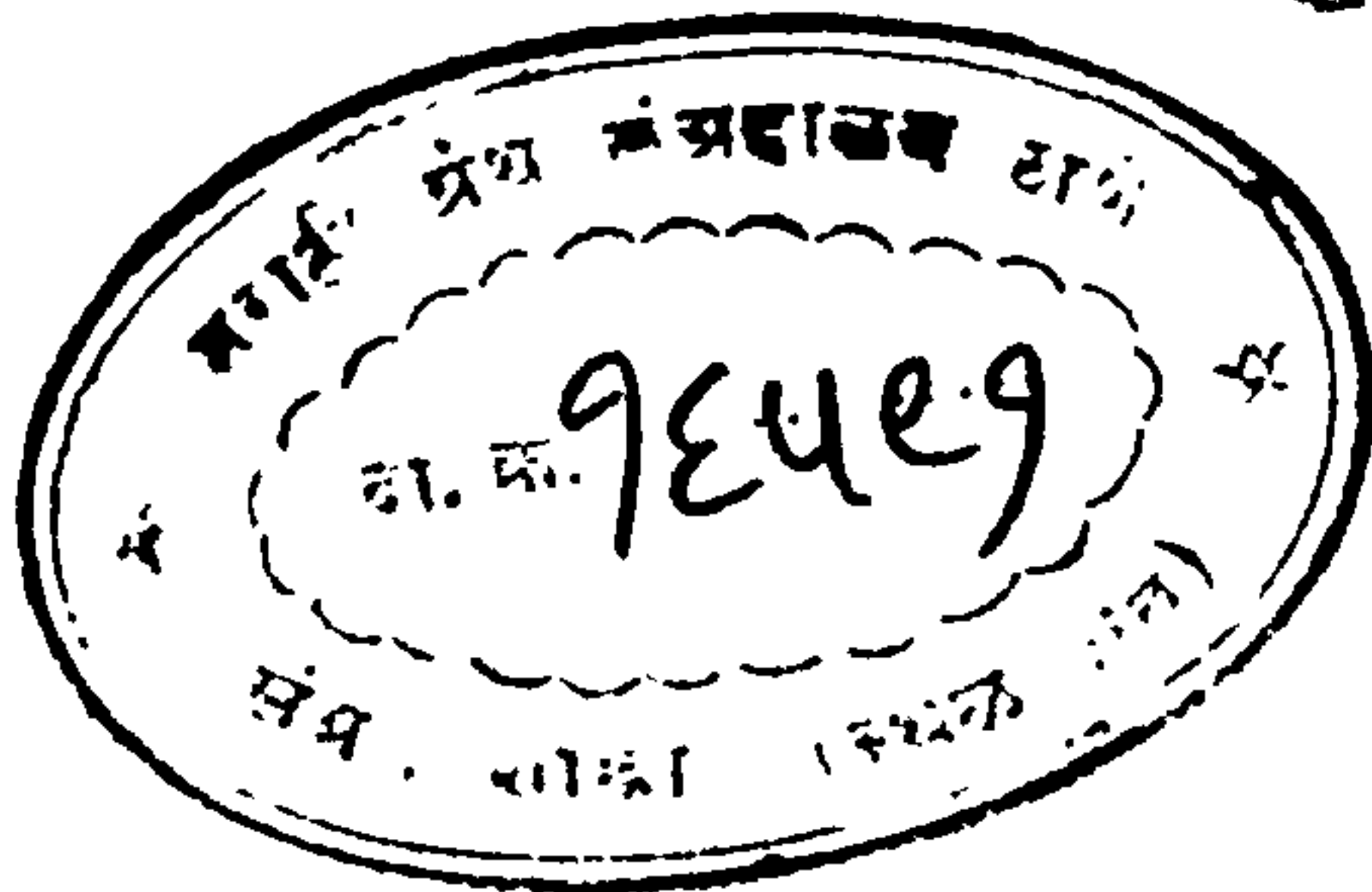
संगीतमय कादंबरी

‘ रानजाई ’ सारखीच प्रणयानें ओथंबलेली दिघे यांची दुसरी अद्भुत-कथा म्हणजे ‘ गानलुब्धा मृगनयना. ’ पहिल्या कादंबरींत श्रीकमळाचें गूढ जसें जिज्ञासा वाढविणारें होतें, तसें या दुसऱ्या कादंबरींत वनांतून अकल्पितपणें ऐकूं येणारें संगीत आहे. पंधरावें शतकांतील ग्वाल्हेरचा राजा मानसिंग मृगया करण्यासाठीं रानांत जातो, तेव्हां त्याचे कार्नी वीणा—रव ऐकूं येतो, असा या कादंबरीचा मधुर प्रारंभ आहे. तिच्या नांवांतच माधुर्य व सौंदर्य सामावलेले

आहे. त्यांचेच निनाद अखेरपर्यंत उठत रहातात. " गंधर्वांचे मेळे, अप्सरांचे ताफे गात गात स्वर्गगेच्या स्नानाला यावेत " तसा भास सर्व कादंबरीभर होतो. तीत संगीत आहे, काव्यपूर्ण पदे आहेत, रासक्रीडा आहे आणि सौंदर्याचा तर आरसे-महालच आहे. या सर्वांवर रहस्याचें मंदमधुर चांदणेंहि पडलेलें आहे. ' ही मृगनयना कोण ? ' हें कोडें रसिकाला शेवटपर्यंत गुंगवीत ठेवतें. अखेर गुजरी तीच मृगनयना व फुलवा ही तिची बहीणच, असा रहस्य-स्फोट होऊन अद्भुतरसाचीं कारंजीं उडूं लागतात. मानसिंग व मकरंद, गुजरी व मानसिंग, गुजरी व फुलवा या कलावंतांच्या संगीतांतील शर्यती पाहतांना रसिक वाचकाचें मस्तक धुंद झाल्याशिवाय रहात नाही.

पुस्तक संघ संप्रदाय, ठाणे. स्वल्प
 मसुदा... १६५३... वि: ... १०६
 ... २२६... बॉक्स ३०/३७७

:

शी ल-सं वर्धक माला

लेखक : श्री. ह. भा. वाघोलीकर, एम. ए., बी. टी.

एकूण वारा पुष्पें : मूल्य : प्रत्येकीं रु. २ = ५०

REFBK-0016591

शील-संवर्धक मालेचीं तयार पुष्पें :

- (१) निःस्पृहां च्या कथा
- (२) शीलवतींच्या कथा
- (३) सत्यनिष्ठांच्या कथा
- (४) विनयशील विद्वानांच्या कथा
- (५) साहसी वैभवसंपन्नांच्या कथा

— प्रकाशक

मेसर्स जयंत आणि कंपनी, पुणे ९.